

Camp de l'Espadà

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

Entrevista a
Mª Josep Picó

Orígens de la
distribució
intercomunitària de
l'aigua a la Serra
d'Espadà

Memòries i reflexions
d'un aprenent de
botànic

Les neveres d'Espadà

La Linea XYZ

Parc Natural de la
Serra Espadà: un futur
sostenible al nostre
abast?

Quadern 11 • Juliol 2008

Camp de l'Espadar

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

- 3 L'editorial
- 4 L'entrevista

MÓN MEDITERRANI

- 10 Orígens de la distribució intercomunitaria de l'aigua a la serra d'Espadà (País Valencià) *per Kart W Butzer, Joan F Mateu i Elisabeth K Butzer*

TOTS FEM NATURA

- 18 Memòries i reflexions d'un aprenent de botànic *per R. Roselló Gimeno*

LA VIDA A LA SERRA

- 29 Les neveres de la Serra d'Espadà *per Pasqual Boira i Muñoz*
- 39 La cicatriu d'Espadà: la línia XYZ *per Jorge Cruz Orozco*

ACTUALITAT AMBIENTAL

- 44 El Parc Natural Serra Espadà: Un futur sostenible al nostre abast? *per Pablo Gardey*
- 61 Memòria de la Fundació Serra Espadà 2007 *per Carme Orenge i Imma Vicent*
- 64 La llibreria ecològica

Edita: Fundació Serra Espadà. www.serra-espada.org

Direcció: Manuel Pérez Lavall

Consell de Redacció: Carme Orenge, Javier Solsona, Esther Capilla, Agustí Flors, Lourdes Tamborero, Isabel Queral i Jordi Romero.

Tiratge: 550 exemplars

Portada: Pantà de Benitandús. Foto: Carme Orenge

Impressió i Maquetació: Gráficas Aparici, S.L. Castelló

I.S.S.N.: 1578-1593

Depòsit Legal: CS-326-1998

La línia editorial d'aquesta revista és el lliurepensament, per tant, les opinions pròpies del consell de redacció es trobaran a l'editorial. La resta d'opinions seran únicament responsabilitat del qui les signe.

L'oblit del patrimoni arquitectònic

Les polítiques que s'estan començant a aplicar actualment en la gestió dels parcs naturals arreu del món disten molt de certes polítiques anteriors ultra conservacionistes. En algunes ocasions es perseguia la preservació integral del territori sense tenir en compte la població autòctona que venia explotant els recursos naturals des de temps immemorials amb major o menor respecte mediambiental. Les noves polítiques segueixen advocant per la protecció, planificació i potenciació dels recursos naturals, però facilitant que els residents devinguin la part més interessada en la seua conservació. Aquests recursos naturals ara s'entenen com a recursos econòmics que mantenen la població arrelada al seu territori.

Si els habitants de la Serra Espadà visquen del suro, la mel o les ametlles, de donar de menjar i de dormir a senderistes, escolars, i turistes durant els cap de setmana, l'estiu o tot l'any i, al mateix temps, venen com les seues infraestructures d'aigua, electricitat i carreteres milloren i com els polítics escolten i recolzen les seues reivindicacions, no caldria convèncer-los de què el Parc Natural de la Serra Espadà és el millor potenciador econòmic i de qualitat de vida que tenen.

Imaginem-nos per un moment que tota aquesta integració ja s'ha aconseguit i que la bona gestió del parc i l'esperit emprenedor dels seus habitants han creat una infraestructura turística respectuosa amb el medi ambient. Un visitant que arribara a qualsevol poble de la Serra es trobaria amb boscos de sureres o pins frondosos, ribassos de cirerers o ametllers humanitzats, i cases

rurals o hotelets confortables. Però, en tornar a la seua residència habitual i trobar-se amb algun familiar o amiat, és a dir un potencial visitant de la Serra, els comentaris que faria sobre la seua estada, probablement serien semblants a aquests: "Sorprenents les sureres, delicioses les cireres, però quina llàstima que, malgrat la cura que han tingut per la natura, no s'hagen preocupat mai per mantenir la tradició arquitectònica dels seus pobles. Tot i que ja no encalcinen les cases, ni pinten de blau al voltant de portes i finestres, ni usen la fusta per a quasi res, encara es pot apreciar que tots els poblets en un moment del seu passat mantingueren una unitat arquitectònica que els faria atractius. A les façanes he vist persianes d'alumini, totxos i taulells de totes les textures, dimensions i colors. També he vist edificis de varies plantes amb terrat pla entre cases tradicionals de teulada mora amb balcons de ferro. No, la Serra Espadà no és la Serra de Grazalema, ni la Vall del Roncal, ni molt menys el Maestrat."

Observant l'aspecte actual dels nostres pobles sembla que no valorem els carrers estrets amb cases blanques de teulada apuntalades unes contra altres enfilant-se vessant amunt o encastellades dalt d'un turó. Tampoc acabem d'estimar-nos les pallisses de pedra seca, ni les antigues eres i molins. Lamentem, per tant, que l'arquitectura tradicional del poble i altres elements que formaven part de la infraestructura econòmica del món rural de la Serra Espadà no se potencien per aconseguir que siguin un reclam per al turisme. Recursos hi ha.

L'entrevista

M.º Josep Picó
Periodista Mediambiental.

Manuel Pérez Lavall
Director de Camp de l'Espadar

Mª Josep Picó Garcés (Sagunt 1973) és llicenciada en Ciències de la Informació, té un màster en gestió ambiental, és Premi Nacional de Periodisme Ambiental (Ministerio de Medio Ambiente, 2005).

Fou fundadora i directora de la revista *Nat*, i responsable de projectes editorials de Sàpiens Publicacions (setembre 04-febrer 08).

Publica articles de meteorologia, ecologia i opinió en cinc diaris. Coordina el mòdul de Periodisme Ambiental en el Màster de Comunicació Científica, Ambiental i Sanitària de la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona.

Ha publicat dos llibres: *El canvi climàtic a casa nostra* (Bromera, 2007) y *El Planeta i tu. Idees pràctiques per a cuidar el medi ambient* (Bromera, 2008).

L'any 2005 vas rebre el Premi Nacional de Periodisme Ambiental, el 2007 el Cavanilles, ets una persona molt jove i professionalment tens un llarg currículum de treballs i premis. Què signifiquen per tu aquests premis? Per què penses que te'ls han concedit?

Els periodistes fem una tasca de cara al públic. Sovint no disposem del *feed-back* del nostre treball, de la interacció amb els lectors, amb l'audiència. Així que aquests premis són una resposta molt preuada a la nostra tasca diària. Alhora, els guardons em donen molt de respecte, m'animen a continuar treballant en un àmbit tan complex –alhora que interessant i apassionant– com el medi ambient i els agràisc sempre moltíssim.

Et consideres ecologista o conservacionista?

Em quedaria amb ambientalista. Tanmateix, valore enormement l'acció ecologista, la seua lluita i reivindicació – tan fonamentals per a la preservació com per al periodisme i l'educació ambiental. Com també la tasca que fan naturalistes, experts i investigadors en diverses matèries. I ambientalista en el sentit de mantindre una preocupació constant per donar a conèixer i afavorir els valors de la sostenibilitat. Això implica també intentar portar una vida el més coherent possible de respecte a l'entorn.

M.ª Josep Picó

Davant de la contaminació medi-ambiental, extinció d'espècies vegetals i animals, i canvi climàtic, cal l'alarmisme o el sentit comú?

Cal responsabilitat, rigor informatiu i, sí, molt de sentit comú, a més d'un major compromís dels dirigents polítics i empresarials. D'altra banda, sobra màrqueting verd i sensacionalisme. El repte afecta tots els sectors, des dels polítics als mitjans de comunicació i a la societat en general. És necessari que es produïska una reflexió conjunta del nostre model econòmic i les nostres veritables prioritats.

Has estat directora de la revista Nat durant tres anys i malauradament s'ha deixat d'editar. Això vol dir que en aquest país no ens interessa suficientment la conservació medi ambiental ni la sostenibilitat?

No podem caure en l'error de vincular el futur d'una revista de natura, amb les seues limitacions i condicionants empresarials i temporals, amb la sensibilitat ambiental d'una societat. Estic convençuda que els valencians s'estimem més la natura del que sembla.

El teu llibre *El canvi climàtic a casa nostra* (Bromera, 2007) descriu com afectarà l'escalfament global a la Mediterrània, però més concretament ens pots dir quina incidència tindrà i com afectarà al País Valencià? I a la Serra Espadà?

La qüestió clau és increment tèrmic. La temperatura mitjana del planeta, i també en el nostre territori, ha pujat quasi un grau durant l'últim segle (0,74°C entre 1906 i 2005) i aquest increment tèrmic obliga les espècies de fauna i flora a adaptar-se. S'estan alterant els períodes de floració d'algunes espècies –qüestió que influeix en l'èxit de la seua polinització i en altres espècies animals, sobretot, les aus. També s'està registrant un ascens de latitud d'algunes més sensibles a l'estrés tèrmic. Al nostre territori resulten especialment greus les previsions de reducció de precipitacions durant el pròxim segle; els pronòstics climàtics adverteixen que les pluges es podrien reduir entre un 20 i un 40%. Això reduirà enormement les nostres reserves hídriques (afectades per una major evaporació promoguda per l'augment de les temperatures), com també el

manteniment de les nostres masses forestals i vegetació. Mentre que resultarà molt greu l'ascens del nivell de la Mediterrània, afavorit pel seu escalfament i conseqüent dilatació ja que afectarà les nostres costes, zones humides i infraestructures ubicades al litoral com ara els ports, les depuradores o les dessalinitzadores. De tota manera, el llibre també fa referència a un altre climàtic més pròxim, aquell provocat per un ús del territori poc adient per a la conservació de l'entorn i dels recursos naturals. Estem veient com la fragmentació i asfaltització del nostre país està agreujant els efectes dels fenòmens atmosfèrics i cada vegada som més vulnerables, no pel canvi climàtic, sinó pel nostre propi model de desenvolupament que destrueix la natura. I tampoc no hem d'oblidar que la contaminació atmosfèrica, a més de malmetre la biodiversitat o alterar el clima planetari, afecta a la nostra salut, de fet, l'aire que es respira a les ciutats està cada vegada més contaminat i disminueix, per tant, la nostra qualitat de vida.

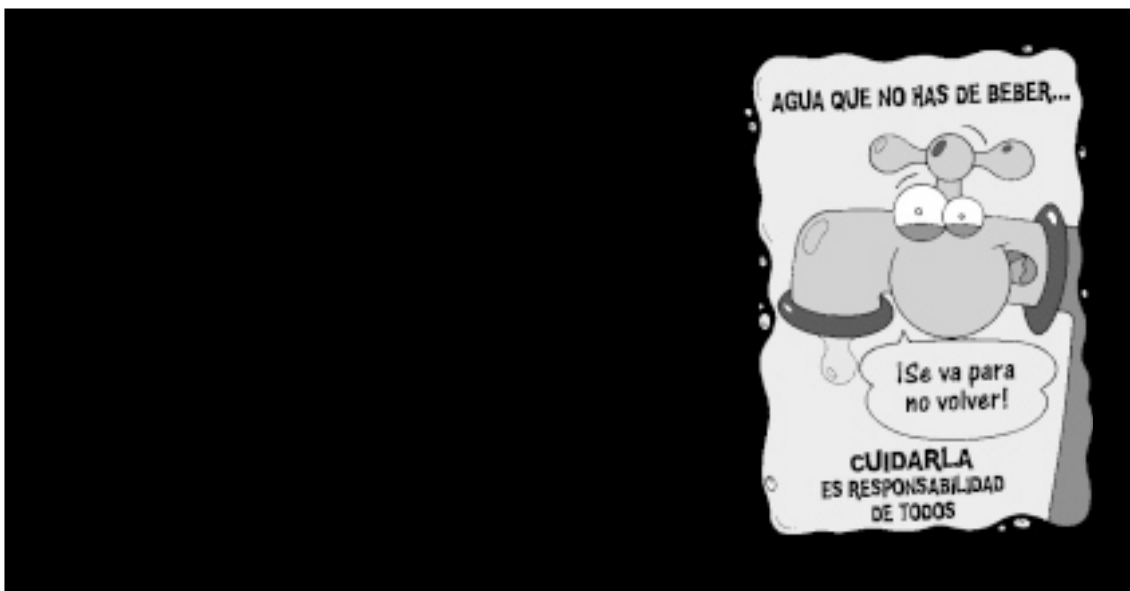
Quin és l'objectiu de la teua nova publicació *El planeta i tu*. Idees

pràctiques per a cuidar el medi ambient (Bromera, 2008)?

Hem volgut fer un llibre molt atractiu i divulgatiu per a la gent jove, perquè comproven que la preservació del medi ambient és una aventura apassionant i no un sacrifici terrible. En primer lloc, faig un recorregut dels reptes ambientals del planeta i del nostre territori per terra, mar i aire i després aporte 75 consells pràctics dividits en sis àmbits: A casa, al balcó o al jardí, a l'escola, l'institut o universitat, al poble o a la ciutat, a l'hora de comprar i de vacances i a la natura. Bromera també ha creat un web (eco.bromerajove.com) i uns premis per a valorar les iniciatives sostenibles individuals i de centres educatius.

Quines mesures caldria que prengueren les institucions més immediates com la Conselleria de Medi Ambient, ajuntaments i universitats?

Plans de prevenció i mitigació del efectes de l'escalfament global. Compromís en inversió, planificació i investigació! I garantir el pressupost necessari per començar a canviar el nostre model energètic, de dependència dels

combustibles fòssils.

Cinc consells per aturar el canvi climàtic des de casa nostra?

Cal reduir al màxim el consum d'energia i d'aigua. És important, per exemple, aprofitar la ventilació natural a les nostres cases, comprar el mínim volum d'envasos o generar pocs residus i seleccionar-lo de manera adient. També, intentar deixar parat el cotxe el màxim de temps possible per moure'ns en mitjans molt menys contaminants com ara els transports públics o gens contaminants: la bicicleta o caminar.

Exemples de casos concrets al País Valencià o a la Serra Espadà que hages denunciat des del teu periòdic o la teua revista.

En primer lloc, jo no denuncie. Sinó que informe, done la paraula a diversos actors. Un del problema del periodisme ambiental és que les seues notícies passen desapercebudes, queden silenciades, a no ser que siguen successos o alarmes catastrofistes (estic generalitzant, hi ha casos particulars interessants). Són molts temes els que

durant deu anys dedicada a aquesta especilitat he tractat com ara la gestió dels residus, el conflicte i efectes dels transvasaments, la pèrdua de sòl fèrtil i biodiversitat afavorida pels processos d'urbanització, el deteriorament d'espais protegits com ara parcs naturals com ara l'Albufera o el Montgó o la falta d'inversions en aquests paratges, entre els quals destaca la Serra d'Espadà, on és molt evident que la preservació no ha anat acompanyada d'inversions destinades al seu desenvolupament, conservació i estudi.

Com podem potenciar l'energia eòlica i solar sense destruir el paisatge?

Amb una planificació adequada, molta responsabilitat política i un gran respecte pel nostre paisatge i patrimoni natural. El problema del desenvolupament eòlic al nostre territori és que l'administració autonòmica s'ha deixat portar pels interessos de les empreses privades, en detriment del nostre entorn.

Exemples de solucions que hages suggerit per resoldre problemes

Aerogeneradors al Maestrat

mediambientals concrets a les comarques del voltant de Sagunt.

Potser no es tractaria de suggeriments, jo no sóc científica, sinó de publicar certs conflictes ambientals, els quals requereixen una atenció especial als mitjans. Per exemple, recorde especialment la lluita d'Acció Ecologista Agró i altres entitats per tal de protegir la marjal dels Moros, la de Massamagrell i la d'Almenara o la Serra Calderona. A més, crec que va ser molt important el seguiment que vam fer dels últims anys de vida de l'abocador del pic dels Corbs de Morvedre –arran la crisi de mancança d'instal·lacions a València– i altres qüestions com ara les crítiques a la regeneració artificial de les platges, l'impacte dels ports esportius o el deteriorament del patrimoni arqueològic i de les terres d'horta i regadius.

Com actues personalment per ser conseqüent amb el medi ambient?

De manera diversa, allò que està en les meues mans i sense amargar-me per no poder fer tant com voldria. M'agrada fer el màxim nombre de trajectes en bicicleta, a més, és una forma de viure i

moure's fantàstica a la ciutat (i al camp, clar), però tinc cotxe i el faig servir quan cal, com ara per a anar a la muntanya o visitar a la família. Intente comprar la mínima quantitat d'envasos (em molesten prou els emboltoris de fruites i verdures) i estalviar energia en calefacció, la cuina, la il·luminació, etc. També aprofitar al màxim l'aigua.

Un llistat de exemples d'accions quotidianes que fem malament els ciutadans.

Només et destacaré una actitud: l'optimisme en la tecnologia i en el consumisme. Tampoc es tracta de culpabilitzar ningú, sinó de convidar a la protecció de l'entorn fomentant la implicació i la complicitat social. De fet, podríem destacar accions positives, com ara els nivells de separació de residus.

Essent membres d'una agrupació que organitza sortides de senderisme no podem deixar de preguntar-te sobre l'ecoturisme. En un número de la revista NAT donàveu a conèixer els viatges més sostenibles al llarg del món. Com podem realitzar i vendre un viatge sostenible?

«La responsabilitat social i ambiental
a l'hora de fer turisme
és cada vegada més necessària»

La responsabilitat social i ambiental a l'hora de fer turisme és cada vegada més necessària. Vivim en una societat globalitzada, en la qual viatjar a qualsevol racó del món, ens resulta normal i no reparam en els impactes ambientals. Sovint agreujats pel model turístic promogut per les grans touroperadores, que actuen al marge de les economies locals i sense cap respecte als ecosistemes. Al territori pròxim, hem d'apostar pel turisme rural, mentre que quan eixim a altres països hauríem de preocupar-nos per conèixer les economies i les poblacions locals, etc. Per supost, no estaria de més començar a comptabilitzar els quilòmetres que fem i en quin tipus de mitjà de transport per saber les emissions d'efecte hivernacle que hem afavorit i, si ho considerem, compensar-les d'alguna manera.

Dues frases que resumesquen la teua filosofia mediambiental

Gaudir de la natura i reduir al màxim el consum de recursos naturals.

Orígens de la distribució Intercomunitaria de l'aigua a la Serra d'Espadà (País Valencià)

Kart W Butzer, Joan F Mateu i Elisabeth K Butzer
University of Texas at Austin
Universitat de València

Els estudis comparatius del regadiu revelen una àmplia gamma de procediments de distribució i amidament. Aquesta diversitat ha sigut comunament atribuïda a suposats processos d'evolució social (WITFOGEL, 1957; PRICE, 1977), però una sèrie d'estudis més pragmàtics suggereixen en el seu lloc escenaris molt més complexos. Aquests inclouen maneres d'organització social, adaptacions alternatives a les restriccions ecològiques, diferències d'escala que impliquen distints nivells de tecnologia i cooperació (Quadre 1), així com trajectòries històriques locals que inclouen alhora una expansió del poblament i difusió cultural o dèmica (així, per exemple, DOWNING and GIBSON, 1974; HUNT and HUNT, 1976; BUTZER, 1976; GLICK, 1979; KRAUS, 1984; BUTZER et al , 1986). En la seua fonamental visió del conjunt del País Valencià, López Gómez (1975) ha presentat un mosaic de tipus de

distribució d'aigua inclús a nivell regional, el qual reflecteixen diferents trajectòries històriques. Aquest article esbossa un estudi local de detall que fa veure com en són de difícils les generalitzacions vàlides respecte a la distribució de l'aigua, inclús en espais menuts que participen d'una història comuna.

1. DESCRIPCIÓ

La Serra d'Espadà és un conjunt d'agrestes muntanyes, amb estretes valls entravessades, les quals es troben 50 km al nord de València. Rep la major part de les pluges a la tardor i la precipitació entre finals d'abril i principis d'octubre és insuficient per a una agricultura satisfactòria. Per això el regadiu resulta indispensable durant les últimes setmanes de l'estació de cultius d'hivern i per tots els d'estiu.

La topografia, els sols i les fonts de

Quadre 1: ESCALES DE FUNCIONAMENT DEL REGADIU TRADICIONAL A L'ESPANYA DE L'EST

Macro	Diverses comunitats corporatives, tant ciutats com pobles, controlen conjuntament la distribució de l'aigua. Açò implica diversos milers de llauradors i un sistema complex i integrat de sèquies, el qual requereix la construcció de grans preses de derivació en els majors rius, un intricat mètode de repartiment de l'aigua al llarg de canals subordinats, i grans esforços comunitaris de manteniment. Les xarxes de distribució del reg en aquesta escala solen cobrir de 50 a 100 km ² ; són característiques de les planes litorals o dels cons al·luvials.
Meso	Una sola comunitat corporativa (municipi), la qual inclou un o més pobles i llogarets, regula el repartiment de l'aigua d'una o més fonts cap a diverses unitats regades de 15 ha d'extensió, les quals funcionen interdependent o autònomament. Hi ha alguns centenars de cultivadors que es beneficien d'una xarxa de petits canals de distribució que condueixen l'aigua, a sovint intermitent, durant la temporada del creixement. El manteniment és menys complicat i l'àrea total de les unitats regades oscil·la entre 15 i 125 ha, típicament al llarg dels fons de les valls de muntanya.
Micro	Diversos agricultors, a sovint pertanyents a una sola família extensa, manegen una menuda quantitat de sèquies de reg alimentades per una font més o menys cabalosa, l'aigua de la qual és recollida en una bassa o aljub. El manteniment funciona com una base ad hoc i el regadiu es localitza en la part més baixa de les vessants i es limita a menys d'una hectàrea.

Segons BUTZER et al. (1986)

la Serra de l'Espadà determinen que el regadiu es trobe al llarg del fons de vall. Com que el vessament i la circulació fluvial són intermitents, el regadiu depèn de grans brolladors i tendeix a ser repartida en unitats autònomes o semiautònomes, d'una extensió habitual d'1 a 15 ha. Cada municipi, el qual inclou un o més pobles o llogarets amb uns quants centenars de llauradors, regula el repartiment de l'aigua de cadascuna de les al·ludides unitats de regadiu, les quals col·lectivament cobreixen de 15 a 125 ha (fig.1).

Els mètodes "tradicionals" de regulació de l'aigua no han canviat d'una manera significativa des de 1609, quan la població musulmana d'Espadà fou expulsada i suplantada per nous pobladors cristians. No obstant això, els principis bàsics del dret d'aigües eren molt més antics. Durant els anys 1240' i 1250', poc després de la reconquesta cristiana

de la Serra d'Espadà, el costum islàmic predominant fou confirmat pel rei d'Aragó. Això retrotrau l'origen de les normes contemporànies de l'aigua als segles XI o XII, quan l'agricultura de l'àrea fou intensificada efectivament per primera volta (BUTZER et al., 1986).

El nostre primer treball de camp, en 1982-83, es centrà en tres municipis (Aín, l'Alcúdia de Veo i Xòvar) on identificàrem una especial manera de distribució: (1) el regadiu es formalitzava cada any, entre finals de juny i principis d'octubre, variant algunes dates d'una comunitat a una altra, encara que l'emprament actual de l'aigua comence un o dos mesos abans; (2) l'aigua estava lligada a la terra i no podia vendre's; (3) el repartiment era supervisat per un regador electe i el manteniment era assegurat per un sequier, el qual assignava a cada usuari una porció dels costos directes; i (4) l'aigua era repartida en una sèrie de torns

fixos (tanda, tandes) en dies determinats (BUTZER et al., 1985).

Així, per exemple, l'estació formal de regadiu d'Aín començava el 29 de juny i els camps de la vora esquerra rebien l'aigua els primers quatre dies de cada setmana (dilluns, dimarts, dimecres i dissabte), mentre que els de la vora dreta es regaven els restants tres dies (dijous, divendres i diumenges). Durant un any la successió de reg es feia de dalt a baix i a l'any següent en sentit contrari.

Per a l'Alcúdia i Veo (fig. 2) la temporada de regadiu començava el 24 de juny, encara que l'Alcúdia rebia la part menys considerable d'aigua, a pesar que els dos principals brolladors es troben al seu territori. A partir de la font més cabalosa, la de Sant Pere, l'Alcúdia rebia aigua dos dies i Veo, quatre, sobre una seqüència fixa de sis dies. Les aigües del brollador més menut, el Toro, i un altre, afluents menors de la Xelva, eren acumulades a la Bassa de Torcas, per davall de la qual l'Alcúdia i Veo rebien cadascuna l'aigua durant tres dies i mig en les seues respectives porcions de l'horta de Torcas. Més avall del poble de

Veó, l'aigua de Sant Pere era subdividida de nou sobre una base temporal: un dia per al sector de la Solana, dos dies per a l'Horta de Veo, i un dia per a Alfarà (Quadre 2).

L'ampliació del treball de camp durant 1985 deixà veure que el repartiment de l'aigua a base de dies fixos no era el sistema únic a la Serra d'Espadà. Els espais regats pertanyents a dos llogarets abandonats de l'Alcúdia de Veo, anomenats Xinquèr i Benitandús, són o eren regats amb un horari flexible, sempre de dalt a baix, amb tanta aigua agafada com fóra necessària fins que el torn s'acabava i començava un altre de nou.

Un funcionament semblant era aplicat en Almedíxar i en la majoria de sectors del complex de regadiu d'Eslida.

Existeixen, doncs, dos mètodes de distribució a l'Espadà, un que té una successió de torns que corresponen cadascú a un nombre fix de dies; l'altre maneja una tanda flexible que funciona d'una manera informal. Ambdós tipus de distribució són diferents dels que s'usen en els sistemes de macroirrigació de les planes costeres valencianes, on el mètode

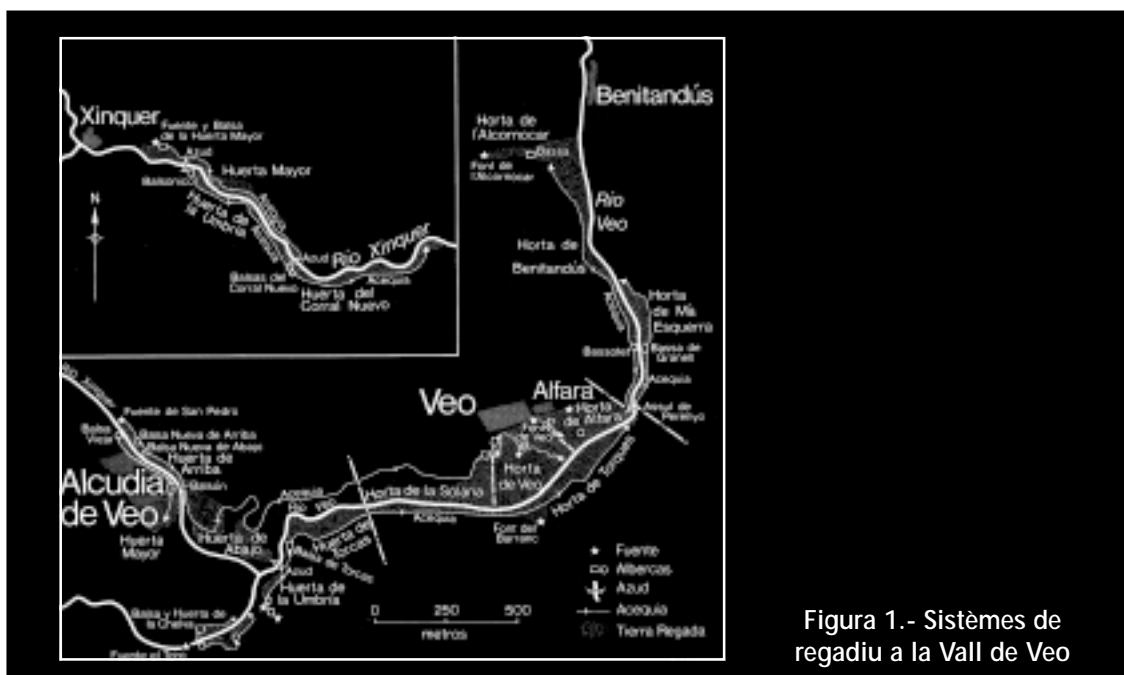

Figura 1.- Sistemes de regadiu a la Vall de Veo

predominant es basa en la unitat més sofisticada i abstracta, anomenada fila, la qual al cap i a la fi és determinada per les dimensions de la boquera oberta i pel nombre d'hores de flux, però el cabal varia segons canvien els volums que circulen per la sèquia mare (GLICK, 1970; LOPEZ, 1975; BUTZER et al., 1985) (Quadre 3).

Això planteja una important qüestió i les seues explicacions cultural, històrica o ecològica. Intentem tractar-la amb la consideració de la Vall de Veo, una vall on els models són especialment complexos i la seua resolució històrica és raonablement bona.

2. INTERPRETACIÓ

L'any 1238 pC, en el moment de la reconquesta cristiana, existien només dues poblacions àmpliament separades a la Vall de Veo; Veo pròpiament dit i Xiquer (Sentqueir) (BUTZER et al., 1986). Tres nous pobles (l'Alcúdia, Alfara i Benitandús) foren fundats durant el regnat d'Alfons IV (1327-36), com a conseqüència del reial privilegi de 1329 destinat a fomentar la colonització interior

i l'expansió agrícola (Arxiu del Regne de València; Cancelleria Reial 613 [1329], fol. 77-78; ARV: Manaments i Empares 29 [1694], fol. 39). La majoria de noves poblacions d'aquesta època s'ubicaren al llarg de les valls a un o dos quilòmetres dels pobles preexistents, probablement per aprofitar terres regades o reguívols dins d'un radi més curt de camí per als agricultors, i millorar l'eficiència en temps-distància de les explotacions agrícoles (BUTZER et al., 1986). L'Alcúdia es situà a 1,6 km aigües amunt de Veo i 2,2 km aigües avall de Xiquer, mentre que Benitandús es troba 1,6 km més avall que Veo. Alfara, situada just al costat de Veo, és l'excepció, però originàriament pertanyia a un altre domini, senyorial, justificant possiblement la seua creació en bases jurisdiccionals.

Xiquer no entrava en competència amb l'Alcúdia ni amb Veo perquè les seues petites hortes rebien l'aigua d'una font massa llunyana per ser aprofitable per l'Alcúdia. Ací el primer espai regat sembla haver sigut l'Horta Major, justament per davall de la font de Xiquer a la riba nord del riu. A continuació, una presa de derivació (assut) recollia aigua

Bassa de Veo
(foto J. Pasqual Segura)

per regar l'Horta de l'Ombria a la riba sud (fig. 2). Després que la sèquia mare elevada de l'Ombria fou prolongada a través d'un prominent esperó de la roca del fons, mitjançant les basses del Corral Nou, l'aigua sobrant de l'Horta Major i de l'Ombria era recollida després per una segona presa de derivació i conduïda a dos nivells a un tercer sector regat, l'Horta del Corral Nou. Originàriament l'aigua era suficientment copiosa i la comunitat de Xinquè bastant menuda (deu famílies al segle XVIII), de manera que una tanda flexible s'acomodava a la comesa d'un repartiment armoniós, encara que l'Horta Major conservava la seua primacia en virtut de la seua major antiguitat.

L'època de l'expansió del regadiu en les hortes subsidiàries de Xinquè és desconeguda: el poblament musulmà original del lloc es menciona per última volta en documents de 1448-49 (BUTZER i FERRER, 1987) i els registres parroquials de la Vall d'Almonacir indiquen que un nou poblament de cristians no s'hi establí fins als anys 1690. Amb un hiatus del poblament d'unes dues centúries és probable que la seqüència de l'expansió del regadiu, ací apuntada per a Xinquè, corresponga als segles XVIII i XIX (abans de l'abandonament de l'habitació

permanent cap a 1935).

Benitandús, igualment, tampoc va entrar en competència ni amb l'Alcúdia ni amb Veo. Part de les seues aigües procedien d'una altra font (l'Alcornocal) el sobrant d'una presa de derivació (Assut del Perenyo) i les cues de les hortes de Veo i Alfara. Dues sèquies, cadascuna regulada per la seua corresponent bassa, encaminaven aquest sobrant al llarg d'ambdós marges a l'Horta de Mà Esquerra i l'Horta de Benitandús (fig., Quadre 2). Benitandús estigué ocupat per 18 famílies musulmanes fins 1609 i fou repoblat per nou famílies cristianes dos anys més tard. El sistema de regadiu romangué intacte, des del moment que el propietari feudal continuà sent el mateix i els seus anteriors drets i privilegis foren reconfirmats per a les comunitats germanes d'Alfara i Benitandús al mateix temps.

Alfara, d'altra banda, rebia directament l'aigua de la Font de Sant Pere i cobria 4,5 ha de l'horta escalonada per davall de Veo. En qualitat comparativa de nouvinguda, Alfara tingué un cinquè de la terra regada per Sant Pere, però rebé només un sisè del seu cabal d'aigua. També participava de l'aigua de la Font

Quadre 2: MÈTODES DE REPARTIMENT DE L'AIGUA A L'ÀREA VALENCIANA

- A. Unitats abstractes proporcionals (fila), les quals suposen un volum relatiu i depenen freqüentment de les dimensions de la comporta oberta i de la duració del flux: horta de València i Vila-real-Borriana (macroescala).
- B. Mescla de fila i unitats fixes de temps: la Vall del Palància i horta de Sagunt (macroescala).
- C. Unitats fixes de temps: algunes comunitats de la Serra d'Espadà (mesoescala).
- D. Temps flexibles: algunes comunitats de la Serra d'Espadà (mesoescala i microescala).

de Veo, localitzada exactament a mig camí entre les dues comunitats. Malgrat això, Alfara estava reduïda a tres famílies musulmanes en 1563 i havia estat abandonada del tot en 1596, amb la qual cosa les seues terres passaren a ser cultivades per llauradors que vivien a Veo (BUTZER et al, 1986). Un factor que contribuï a l'amalgama de Veo i Alfara pogué haver sigut al segle XVI la incorporació d'Alfara (i Benitandús) al mateix àmbit senyorial que Veo i l'Alcúdia, suprimint l'artificial frontera jurisdiccional. La carta pobla de 1611 confirma significativament el control del senyor "sobre la tanda de la aygua que tinch pera la Orta de Alfara" (ARV: Manaments i Empares 19 [1694], fol. 46), és a dir, la tradicional divisió d'aigües.

L'horta més antiga de la primera comunitat de la vall, l'Horta de Veo, rebé la part del lleó en l'aigua de Sant Pere, concretament un terç per a només un quart de la terra regada. Tingué, a més, accés a un considerable cabal de la Font de Veo, consolidant així la seua tradicional preeminència. No obstant això, la Solana, pertanyent també a Veo, ara rep només un sisè de l'aigua de Veo des de Sant Pere per a un quart del regadiu; aquesta horta podria haver sigut

considerablement ampliada en temps més recents.

L'Alcúdia, un altre poblament nou, rep aproximadament la proporció correcta de l'aigua de Sant Pere per a les seues tres hortes (Major, de Dalt i de Baix), a saber, un 30% d'aigua per a un 33% de terra beneficiada (fig.2, Quadre 2).

A més del que fou establert en 1609-11, no sabem quin fou l'esquema de repartiment que s'aplicà en principi, però la tradició contemporània en l'Alcúdia i Veo pretén que es tracta d'un acord posterior a una "guerra" entre els dos pobles en temps islàmics. La naturalesa de la solució suggereix que es tractà, en efecte, d'un compromís aconseguit després d'un conflicte inicial considerable. El flexible mètode de repartiment en Xinquet, un poble "vell", i en Benitandús, un poble "nou", contrasta amb el mètode complex i de temps fixos emprat per l'Alcúdia, Veo i Alfara, tots en competència directa per dos fonts. Açò suggereix que les tandes flexibles ni eren "arcaiques" ni "modernes", sinó normals, essent la regla, excepte en casos d'especial complicació i conflicte.

Quadre 3: UNITATS DE REG I REPARTIMENT DE L'AIGUA EN EL MUNICIPI DE L'ALCÚDIA DE VEO (VALL DE VEO)

Font	Receptor	Regadiu	Repartiment
Xinquer	Xinquer	2,0 ha	Temps flexible
Sant Pere		22,5 ha	Dies fixos
	l'Alcúdia	6,8 ha (30,2 %)	2 dies (33,3%)
	La Solana	5,6 ha (24,9 %)	1 dia (16,7 %)
	L'Horta de Veo	5,6 ha (24,9 %)	2 dies (33,3 %)
	Alfara	4,5 ha (20,0 %)	1 dia (16,7 %)
el Toro		9,6 ha	Dies fixos
	l'Alcúdia	4,8 ha (50 %)	3 1/2 dies (50 %)
	Veó	4,8 ha (50 %)	3 1/2 dies
Perenyo i l'Alcornocar	Benitandús	7,0 ha	Temps flexible

En conclusió, la distribució de l'aigua i la seua realització en la Vall de Veo reflecteixen la situació de les fonts i les terres regades, la successió dels poblaments fundats i els compromisos intercomunitaris precisos a mesura que la vall "s'omplia" i el regadiu s'expandia. Dins d'un marc regional de recursos més ampli i la barrejadissa predominant de tradicions romanes i islàmiques, els detalls de com es distribuïa l'aigua, constitueixen un procés de "fina sintonia" en resposta a les condicions ecològiques locals, a les varietats històriques del poblament i als acords intercomunitaris. La definitiva complexitat d'un sistema de regadiu pareix ser funció de la competència per uns recursos limitats.

Agraïments. Aquest article no hauria estat possible sense l'interès i les sòlides dades proporcionades per els nostres informadors, en particular, Vicent Palarés Villanueva i Antonio Gil i Gil.

BIBLIOGRAFIA

- BUTZER, K.W. (1976), *Early Hydraulic Civilization in Egypt: a Study in Cultural Ecology*. Chicago, University of Chicago Press.
- BUTZER, K.W., BUTZER, E.K., MATEU, J.F., Y MIRALLES, I. (1985), "Una alqueria musulmana medieval de la Sierra de Espadán", *Boletín Sociedad Castellonense de Cultura*, 61:305-365.
- BUTZER, K.W., BUTZER, E.K., and MATEU, J.F. (1986), "Medieval Muslim communities of the Sierra de Espadan, Kingdom of Valencia", *Viator: Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 17: 339-413.

- BUTZER, K.W., FERRER, A. (1987), Report on excavations in the castillo de Xiquer (Sierra de Espadán), Informe para la Generalitat Valenciana, Direcció General del Patrimoni Artístic, 40 ff.
- BUTZER, K.W., MATEU, J.F., BUTZER, E.K. and KRAUS, P. (1986), "Irrigation agrosystems in eastern Spain: Roman or Islamic origins?", *Annals, Association of American Geographers*, 75: 479-509. Traducció catalana en *Afers*, 6 (en premsa).
- DOWNING, T.E., and GIBSON, McE, eds. (1974), "Irrigation's Impact on Society". *Anthropological Papers, University of Arizona*, 15, 181 pp.
- GLICK, T.F. (1970), *Irrigation and Society in Medieval Valencia*, Cambridge, Harvard University Press.
- GLICK, T.F. (1978), *Islamic and Christian Spain in the early Middle Ages*. Princeton, Princeton University Press.
- HUNT, R.C., and HUNT, E. (1976), "Canal irrigation and local social organization", *Current Anthropology*, 17: 389-411
- KRAUS, P. (1984), *Irrigation Ecology*. Tesina (Geografia), Universidad de Chicago, 133 pp.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1974), "El origen de los riegos valencianos: I. Los canales romanos", *Cuadernos de Geografía (Valencia)*, 15: 1-24.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1975), "El origen de los riegos valencianos: II. La división del agua", *Cuadernos de Geografía (Valencia)*, 17: 1-38.
- PRICE, B.J. (1977). "Shifts in production and organization: a cluster-interaction model", *Current Anthropology*, 18: 209-234.
- WITTFOGEL, K. (1957), *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New Haven, Yale University Press.

Memòries i reflexions d'un aprenent de botànic

R. Roselló Gimeno

Doctor en Biologia

Professor a l'IES Jaume I de Borriana

1- Sobre l'ofici de botànic i la importància dels noms

La idea estereotipada que hom té d'un botànic sol ser, invariablement, la d'un personatge més o menys excèntric que "se sap de memòria el nom de moltes plantes". La primera confusió —però no la única— implícita en aquesta fútil apreciació, és la d'identificar una part amb el tot, la ciència botànica amb la taxonomia vegetal, una de les seues branques.

D'altra banda, existeix un concepte molt generalitzat —inclús entre els biòlegs— sobre quina és l'autèntica sapiència, segons el qual caldria considerar la taxonomia com una mena de coneixement superficial de la natura, fins i tot un entreteniment de dubtós prestigi, especialment en els temps actuals en què tant ens enlluernen els avanços en genètica molecular, etc. És justament

tot el contrari del que antigament predicaven alguns pensadors i naturalistes (entre ells, l'anomenat "príncep dels botànics", Karl Linné), segons els quals allò que anomenem 'el saber' no és altra cosa que encertar a posar-li l'etiqueta correcta a les coses —jo n'estic totalment convençut. Crec que és el mateix que André Gide va expressar de forma poètica, quan deia: "Allò més profund de l'ésser humà és la pell".

Però la idea més estesa sobre la botànica, encara segueix llastrada per la trivialització. Potser qui millor encertà a expressar eixe frívol sentiment popular fou J.B. Alphonse Karr, un mediocre escriptor francès del XIX, més conegut hui per alguns enginyosos epigrames que no per la seua obra literària. Segons Karr la botànica "no és una ciència (sic)", sinó l'art d'insultar "les flors (sic)" en llatí i grec. Una vegada més veiem la confusió entre la part i el tot (en aquest cas la flor

«La idea estereotipada que hom té
d'un botànic sol ser la d'un personatge
més o menys excèntric que se sap de memòria
el nom de moltes plantes»

amb la planta, la floricultura amb la botànica) la qual cosa ja el faria mereixedor d'estar-se mija vida de cara a la paret amb les orelles de ruc encasquetades. Però sobretot, reduir la taxonomia a un entreteniment banal, al simple exercisi memorístic de qui sap repetir com un lloro i de carrereta un llistat de noms, denota una profunda ignorància.

Potser per la vehemència de les anteriors paraules ja hauran endevinat vostés que qui açò escriu és, o pensa si més no, com a botànic. I que les meues preferències s'orienten principalment al voltant d'aquesta disciplina descriptiva que és la taxonomia vegetal. Hui es parla molt de la biodiversitat, un indicador de la puresa i/o riquesa dels ecosistemes naturals, una noció amb categoria de bé patrimonial de la humanitat. Però també és la paraula-talismà de moda, en boca de tothom. Aquest prestigiós concepte ha

vingut a salvar-nos als estudiosos de la flora i la fauna, ja que la catalogació de la biodiversitat és precisament la feina dels taxònoms. Des d'aquest modern punt de vista, concebuda a més com una eina indispensable per als estudis de biologia evolutiva, fitosociologia, etc., l'activitat científica dels taxònoms ha assolit major reputació. Ja només ens cal que els administradors dels diners públics actuen en conseqüència.

2- Sobre el meu bateig al riu Villahermosa

A principis dels 90 em trobava completant els treballs de camp de tesi doctoral, un estudi botànic sobre l'Alt Millars, comarca de la qual en forma part integrant un bon sector de la serra d'Espadà.

Aquell dia la fortuna ens va somriure a Joan B. Peris i a mi mentre

Foto 1.- Congost Argelita-Ludiente (foto R. Roselló)

escorcollàvem junts un indret rocallós d'eixos que ens resulten irresistibles als botànics, situat a la vora d'un precipici, en el preciós congost escolpit pel riu Villahermosa entre Argelita i Ludiente (Foto 1). De sobte ens vam quedar embeulats mirant aquella cosa: una estranya planta ancorada en l'aspra i fosca roca dolomítica. L'olfacte botànic juga un paper important en casos com aquest, i el fet és que les pulsacions se'ns van accelerar perquè tot i que encara la mateta no havia florit, vam intuir des del primer moment que aquella preciositat podia ser una novetat científica. Ens vam haver d'esperar alguns mesos, fins que el 30 de juliol de 1991 vam poder gaudir per primera vegada de les seues delicades floretes de color violeta pàl·lid, i practicar les herboritzacions que poc després ens permetrien confirmar nostres sospites inicials.

Posteriorment, al sud del Millars, en una altra zona escarpada i de difícil accés en trobariem una altra colònia. Fou al massís de Peña Saganta, en terme d'Espadilla (serra d'Espadà) (Foto 2), segona localitat d'aquella raresa vegetal,

que venia a confirmar-nos que no estavem somniant.

Posar-li nom a una planta és la culminació d'un procés d'averiguacions. Quasi sempre sol ser més satisfactori i interessant el propi procés (el "iter") que el resultat: un simple nom. Però no sempre. Tot investigador és en el fons un pescador de perles que cada volta que recorre un camí de recerca, després d'haver practicat totes les comprovacions a què obliga la metodologia científica, al final somnia a trobar-se amb un material "sense nom", bé siga perquè ningú no l'haja vist abans, o perquè algú no havia sabut interpretar-lo correctament.

Un descobriment et produeix una sensació de vertigen, com quan t'aboques a un precipici. Allò que més t'exalta és la certidumbre que ets el primer home sobre la Terra que contempla allò, almenys com tu ho veus, amb els teus ulls. Al cervell esclaten els missatgers químics com focs d'artifici en una nit de primavera, i l'experiència és com una droga dura que genera dependència psicològica: en tastar la primera dosi, s'esdevindrà una secreta

Foto 2.- Massís de
Penya Saganta
(foto R. Roselló)

obsessió per sempre més.

Per aquells temps ja duia a les espatles uns quants anys com a aprenent de botànic, i tot i que la realització d'un doctorat represente la certificació acadèmica de la maduresa investigadora d'un aspirant, és aleshores quan vaig comprendre que per a un taxònom, no hi ha més doctorat possible que viure l'experiència d'eixe baptisme pagà, el ritual iniciàtic de descobrir i proposar alguna espècie nova a la comunitat científica.

Posteriorment n'hi ha hagut altres, però la *Jasione mansanetiana* (així la vam batejar), com el primer amor, no s'oblida mai. Entre altres coses perquè aquesta no és una espècie qualsevol, sinó una de les rares lineanes que quedaven per descobrir. I a més, perquè està exornada de la mitologia pròpia de les relíquies antigues, de l'epopeia d'un llinatge supervivent vingut a menys i sentenciat pels vents desfavorables de la història ... natural. La criatura és hui una realitat reconeguda, i no pocs col·legues han vingut a admetre finalment una cosa que

nosaltres vam entreveure amb claredat des del primer instant: que aquest és un dels millors descobriments botànics dels últims anys a la Comunitat Valenciana. És clar que el mèrit no és dels seus orgullosos i afortunats "inventors", sinó de la mare natura que la va engendrar. Però la història, amics, només acabava de començar.

3- Sobre la *Jasione mansanetiana*

Les *Jasione* són un gènere de campanulàcies centrat en la regió mediterrània, que compta amb unes 12 espècies en la flora ibèrica. No poques són especialistes a viure sobre pedruscalls o paretons rocosos, com ara *Jasione sessiliflora* Boiss. & Reut. que trobem, per exemple, a la serra d'Espadà sobre gresos, o la pròpia *J. mansanetiana*, que viu sobre roques carbonatades, però pot baixar fins a zones més tèrmiques i sempre ombrejades.

Amb l'epítet específic "mansanetiana" volguérem honorar de forma pòstuma la memòria de l'enyorat professor Josep Mansanet que, en morir

Foto 3.- Plec d'herbari tipus de *Jasione mansanetiana*
(foto G. Stübing)

el 1990, a tants deixebles deixà orfes. Jo sempre li he dit a Batiste Peris que "Don José" va moure fils invisibles des de l'altre món per a revelar-nos on s'amagava aquella planta rara i fugissera. Però allò ben cert és que ni Mansanet ni altres botànics valencians la van descobrir abans, inclús quan a principis dels 80 van visitar el congost que hui és la seua localitat clàssica (cf. Mansanet & al. 1983) (Foto 1). Anys d'experiència m'han demostrat que, amb freqüència, són les plantes les que et troben a tu, i no viceversa.

Ja des d'un principi sabiem que *J. mansanetiana* tenia "una germaneta" amb qui comparteix tota una sèrie d'interessants trets botànics primitius que les singularitzen i les separen d'altres congèneres, i per tant amb una gran proximitat evolutiva i genètica. Em referesc a la *Jasione foliosa*, descoberta pel gran Cavanilles. *Jasione foliosa* (Fig. 5) té una ecologia molt pareguda a la planta castellonenca, excepte perquè prefereix viure a majors altituds i la seua distribució abasta des de la província de València fins a Andalusia (més endavant

tornarem sobre aquest tema). En la publicació original ja destacàvem un paquet d'importants diferències entre una i l'altra, demostrant que es tractava d'espècies ben diferenciades. Aquest criteri l'han acceptat *a posteriori* tots els especialistes que l'han observat en el camp. Tot i que sobre l'inevitablement desfigurat material d'herbari, sembla que també caben altres interpretacions, com ara les de S. Rivas Martínez, o d'O. de Bolòs & al. (2005), que s'han quedat a soles amb la proposta de subordinar *mansanetiana* a *foliosa* com a subespècie.

4- Els primers passos

La presentació en societat de la *Jasione* de Mansanet es va fer el mateix dia en què vaig exposar la tesi, per a la qual cosa es van repartir entre els membres del tribunal sengles exemplars d'una precoç separata de l'article sobre la nova espècie per a la flora ibèrica (Foto 3). Aquell mateix estiu, com es veu que no hi havia altres matèries noticiables, sense voler-ho em vaig veure entremés en un soroll mediàtic que esclatà al voltant del nostre descobriment, com a

«El primer reconeixement oficial de la nova espècie ens vindria de la Flora manual dels Països Catalans»

conseqüència del qual inclús vaig haver d'acompanyar les càmeres de Canal 9 fins a la Penya Saganta (on hi havia, recordem, la segona colònia de la *Jasione*), perquè isquera pel telediari. Aquest rebombori contrastava amb l'espés silenci i simulada indiferència que es percebia des dels cenacles botànics valencians.

No tardaria a sorgir una tercera localitat de *Jasione mansanetiana* (Llucena del Cid), en un paratge molt previsible per la seua semblança a l'indret clàssic (el congost Argelita-Ludiente), anomenat El Salt del Cavall. Esta volta van fer la troballa els col·legues G. Mateo i A. Aguilera. Tot açò ho vaig percebre com una senyal, ja que aquest paratge, que no havia tornat a visitar des de xiquet, té per a mi un fort calat sentimental. Encara guardo viu el record d'una marxa a peu que hi vaig fer des de l'Alcora quan tindria uns 13 anys en companyia de mon pare (la meua iaia era alcorina), i dels tios Enrique (alcorí) i César. Després de molt de matinar i d'una llarga caminada, vam aplegar a la base d'aquell impressionant paratge llegendari i fronterer que el *tio*

Enrique comparava, orgullosament, al *Cañón del Colorado*. En tornar ens vam perdre entre muntanyes, i encara vam haver de patir fam i fatigues abans d'aplegar a casa.

L'estiu de 1993, el professor Quique Sanchis va tindre una oportuna iniciativa, atés que aleshores encara no existia a València cap banc de llavors. Aprofitant les seues bones relacions amb col·legues de l'ETSIA de Madrid, per si de cas vam arrebregar i collir bona cosa de llavors d'aquella fràgil relíquia botànica, les quals van ser dipositades al Banc de Germoplasma madrileny, del que aleshores era responsable el Dr. César Gómez Campo. Fins i tot es va treballar en l'aplicació d'un test de germinació amb resultats molt confortants (al voltant d'un 70% de germinació, segons el Dr. Sanchis).

Precisament, un any després (estiu de 1994) dos paorosos incendis forestals devastarien extenses zones de la comarca, especialment la serra d'Espadà, quedant molt afectada la localitat més meridional de l'espècie. Bona cosa

Fig 4.- *Jasione mansanetiana* (dibuix R. Roselló)

d'inventaris de vegetació de les zones cremades, publicades en el meu estudi sobre l'Alt Millars —que tot just havia vist la llum la primavera anterior—, van quedar, dissortadament, en cendra i lletra impresa. I això que, ironies del destí, en la publicació vaig tindre cura d'ometre les coordenades de la *Jasione* per a protegir-la. Bona nit, cresol!

El primer reconeixement oficial de la nova espècie ens vindria de la Flora manual dels Països Catalans (O. Bolòs & al. ed. 1993, pàg. 1238). Més endavant també apareixeria enregistrada en una important publicació de la Conselleria de Medi Ambient de la Generalitat Valenciana (Aguilella & al. 1994), on sorprenentment inclús li atribueixen a *Jasione mansanetiana* noms "populars" (neologismes com ara trencapenyès i "botón azul"). Aquesta obra ha tingut posteriors reedicions (Laguna & al. 1998, etc.).

Tampoc no van faltar algunes opinions tan cauteloses i reticents que, tot i mencionar la planta, es veu que no acabaven de refiar-se de la nostra

competència investigadora, ja que " ... no la hemos visto, por lo que no podemos opinar sobre ella (sic)" (Samo Lumbreras 1995: 65).

El reconeixement definitiu va aplegar l'any 2002 de la mà de Fàtima Sales Machado (de Coimbra) i Ian Ch. Hedge (d'Edinburg), els dos especialistes que es van ocupar del gènere *Jasione* en la prestigiosa Flora Ibèrica. Aquestos dos sí que la van veure.

5- Sobre el misteri de la *Jasione* de Penyagolosa

Ja havíem referit adés que la *Jasione* de Mansanet té una germana meridional (*Jasione foliosa*), descoberta a finals del XVIII pel botànic valencià A. J. Cavanilles a la serra de Mariola (Fig.4 i Fig. 5). Qui gosaria qüestionar Cavanilles quan deixà indicat que a les muntanyes de Penyagolosa habitava la seua *J. foliosa*? La citació no era sospitosa *a priori*, no només perquè provenia del pare de la criatura sinó també per la seua sòlida autoritat científica. Però allò ben cert és que ni Cavanilles ni cap altre botànic

Fig 5.- *Jasione foliosa* (dibuix de Cavanilles)

posterior han pogut demostrar tal asseveració mitjançant algun convincent plec d'herbari.

Diferents botànics actuals es van deixar arrossegar per la fantasmagòrica referència cavanillesiana sobre la presència a Penyalgosa d'aquesta planta, unes vegades amb més sentit crític que altres. Fins que Josep Vigo, en la seua clàssica obra sobre la vegetació del massís, deixà ben clar però entre línies, que totes les citacions posteriors a la clàssica li resultaven inverossímils.

En general els botànics valencians (cf. Laguna et al. 1998: 93) van rebre el descobriment de *J. mansanetiana* (Fot. 6) com la peça que faltava per a completar el puzzle. Però, és clar, per a això calia acceptar que Cavanilles s'havia equivocat. I eixe era un glop difícil d'engolir per a Batiste Peris i per a mi, ja que a més que teniem els majors miraments pel clàssic, manejàvem un altre argument que els partidaris d'aquesta explicació s'entossudien a ignorar. Les primeres localitats de *Jasione mansanetiana* oscil·laven entre els 370 i

els 620 metres d'altitud (Roselló 1994: 475). Per tant, la planta mostrava clares apetències termòfiles — a part d'una indiscutible propensió subhúmida—, i en la zona pràcticament no la vam trobar fóra dels dominis del margalló. Acceptar que Cavanilles es va equivocar, implicava a més jugar a ser endeví, creure que *J. mansanetiana* podia pujar als estatges supramediterranis, molt més freds, la qual cosa no ens concordava.

Però caldrà admetre que, al capdavant, els "creients" han tingut raó. Durant la present dècada s'han trobat noves localitats de *Jasione mansanetiana* a la comarca de l'Alt Maestrat (entre altres a Vistabella, on conviu amb teixos!), on en alguns casos aplega als 1030 metres. Tot i això l'espècie és una raresa, i estudis recents han confirmat allò que sempre ens ha paregut evident, com és el retrocés de les seues poblacions (Fabregat & al. 2003). Ara ja sembla haver-se aclarit que la planta és d'òptima distribució mesomediterrània, tot i que excepcionalment, en indrets afavorits per la topografia pot pujar fins al estatge supramediterrani, o baixar al

Foto 6.- *Jasione mansanetiana* (foto E. Laguna)

termomediterrani.

Per tant, el misteri s'ha resolt només parcialment, i caldrà acceptar que Cavanilles, en efecte, podria haver-se equivocat. Ara bé: si *J. foliosa* i *J. mansanetiana* són inconfusibles i l'abat no era precisament un novençà, com es va produir l'erro? Poguera haver sigut un avistament des de lluny d'algun exemplar incopsable, temeràriament assimilat a *J. foliosa* sense herboritzar-lo ni fer ulteriors comprovacions? Encara ens caldrà esperar més fins a la definitiva resolució de l'enigma.

6- De la soletat dels barrancs a les autopistes de la informació

En els darrers anys s'ha avançat molt en la recerca i seguiment de noves poblacions, estudis censals, factors de risc, etc., per tal d'aconseguir una radiografia amb el major detall i informació possible sobre la situació actual d'aquesta espècie, i així poder aplicar-hi mesures de protecció (Aparicio Rojo, 2002; Fabregat Lluca & al. 2003).

La situació és objectivament preocupant per la tendència natural regressiva que s'hi observa, donat que n'hi ha poques poblacions, aïllades entre sí i, en general, amb escassos individus. L'actual distribució i ecologia ens diu que l'espècie ja existia en el pliocé, i en evolucionar el clima a més sec durant el quaternari les antigues poblacions —com les dels teixos— van anar refugiant-se en racons i fondalls de barrancs i zones en general més humides, i en conseqüència, fragmentant-se i, el que és pijor, sense parar de minvar.

Fins ara es coneixien 8 poblacions exclusivament castellonenques, autèntiques illes de supervivència per a l'espècie, repartides en les següents localitats: Culla, Torre d'En Besora, Vistabella del Maestrat, Lluçena del Cid, a més de les clàssiques Argelita, Ludiente i Espadilla, a les qual caldria afegir les recentment trobades a la serra d'Engalcerán (Pérez Dacosta 2007). Els estudis adés referits ens indiquen que a excepció de les poblacions de la Serra d'Espaneguera (entre Culla i Torre d'En Besora) que gaudeixen de bona salut, les

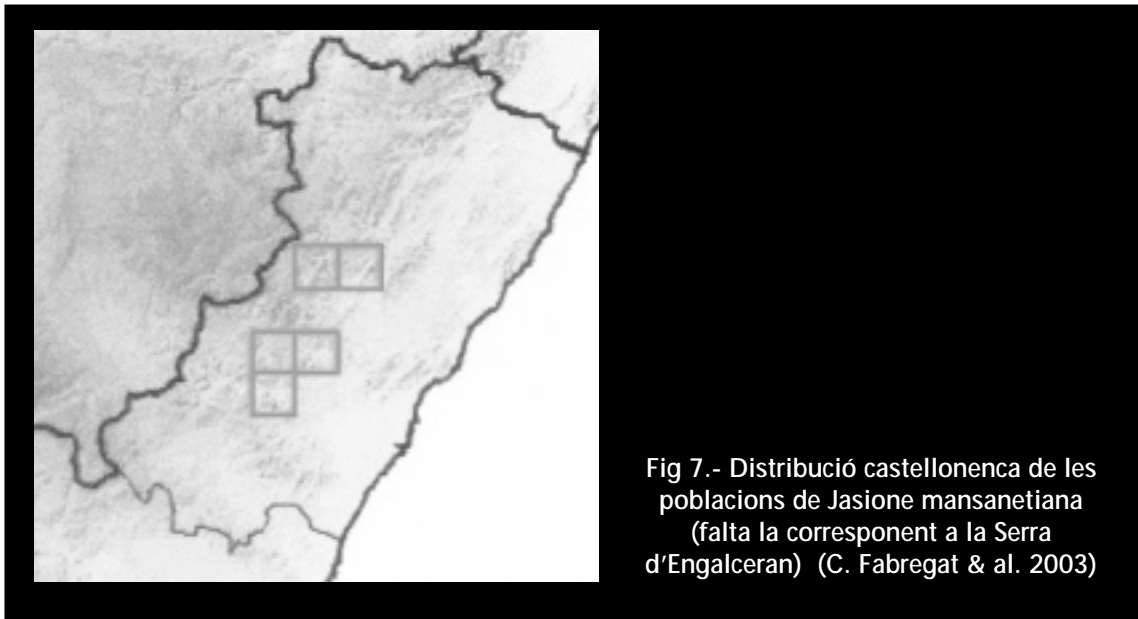

Fig 7.- Distribució castellonenca de les poblacions de *Jasione mansanetiana* (falta la corresponent a la Serra d'Engalceran) (C. Fabregat & al. 2003)

demés conserven un escàs nombre d'individus (al massís de Peña Saganta, la situació pareix ser la més crítica) (Fig. 7).

Amb el present article en impremta, hem sabut del sensacional descobriment d'una nova població de *Jasione mansanetiana* a la província de València (S. Alba & E. Laguna, en premsa). Es una magnífica notícia, perquè amplia l'àrea de l'espècie al sector Setabense, on sembla ensolapar-se amb *J. foliosa* (*ibidem* Alba & Laguna), i això significa que els poblaments naturals de l'espècie disposen d'un "pool" genètic amb major riquesa de cara a la seua supervivència.

N'hi ha, per tant, tota una sèrie d'arguments positius, malgrat les amenaces objectives que aguaiten sobre aquesta delicada joia. La meua confiança en el futur se justifica per la seua definitiva presència en la llista roja d'espècies amenaçades de la flora espanyola, així com en el corresponent catàleg internacional UICN, on figura amb la categoria EN (versió 2001) reservada a

les espècies "en perill". Que les administracions s'assabenten és imprescindible perquè s'obriuen possibilitats de vigilància i control, i en definitiva d'assignació de recursos econòmics per a la seua conservació. Com ara, la creació de microreserves de flora (La Picozza, a Vistabella, etc.), estudis de propagació i reintroducció d'exemplars de viver en els santuaris naturals on viu, etc.

La *Jasione* de Mansanet ja ha ingresat en el segle XXI, i de fet a l'Internet se'n poden trobar bona cosa de referències. Fins i tot ja té entrada pròpia a Wikipedia. Però ... encertarem a commutar-li la pena d'extinció a què la natura sembla tindre-la sentenciada? No suportaria haver d'assistir a un *reality-show* de la globalització amb final desastrós, que la tinguera per protagonista.

Bibliografia

- ALBA VILLEGAS, S. & LAGUNA LUMBRERAS, E. (2008). *Jasione mansanetiana* en la provincia de Valencia. (Flora Montiberica, en prensa).
- AGUILELLA, A., CARRETERO, J.L., CRESPO, M.B., FIGUEROLA, R. & MATEO, G. (1994). Flora vascular rara, endémica o amenazada de la Comunidad Valenciana. Consellería de Medio Ambiente. Generalitat Valenciana.
- APARICIO ROJO, J.M. (2002): Aportaciones a la Flora de la Comunidad Valenciana, I. Flora Montibérica, 22: 48-74.
- BOLÒS, O. de, VIGO, J., MASALLES, R. & NINOT J.M. (2005). Flora Manual dels Països Catalans, 3ª ed. revisada y ampliada. Ed. Pòrtic. Barcelona.
- FABREGAT LLUECA C., APARICIO ROJO, J.M. & LÓPEZ UDÍAS, S. (2003). *Jasione mansanetiana*, en Atlas y Libro Rojo de la Flora vascular amenazada de España (pgs. 726-727) (veure també 2006, IUCN Red List of Threatened Species).
- LAGUNA LUMBRERAS, E. (Coordinador) & al. (1998). Flora endémica, rara o amenazada de la Comunidad Valenciana. Consellería de Medio Ambiente. Generalitat Valenciana.
- MANSANET, J., MATEO, G. & AGUILELLA, A. (1983). Novedades florísticas valencianas IV. *Lazaroa* 5:325-327.
- PEREZ DACOSTA, J.M. (2007). Aportaciones a la flora de la comarca de la Plana (Castellón), II. *Toll Negre* 9: 40-6.
- ROSELLÓ, R. & PERIS, J.B. (1992): *Jasione mansanetiana*, una nueva especie para la Flora Ibérica. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 68 (I-VI): 209-219.
- ROSELLÓ, R. (1994). Catálogo florístico y vegetación de la comarca natural del Alto Mijares (Castellón). *Diputació de Castelló*.
- SALES, F. & HEDGE, I.C. (2002): *Jasione*, in Flora Ibérica, Vol. XIV (Myoporaceae-Campanulaceae), págs.153-156 . Real Jardín Botánico de Madrid (CSIC).
- SAMO LUMBRERAS, A.J. (1995). Catálogo florístico de la provincia de Castellón. *Diputació de Castelló*.

Les neveres de la Serra d'Espadà

Pasqual Boira i Muñoz

Llicenciat en Geografia i Història

Algunes notícies sobre el comerç de la neu de la serra d'Espadà

La primera notícia que tenim sobre les neveres d'Espadà data de 1670. Aqueix any, el jurat en cap de Castelló va contactar amb Joan Ximeno, veí de Villamalur, el qual posseïa un depòsit de neu al terme municipal d'aqueixa vila [nevera de *Cuatro Caminos*], i va emparaular l'avituallament de la capital de la Plana, però el dit Ximeno va faltar a la promesa, i va vendre la neu que tenia emmagatzemada a les viles de Nules i d'Onda.⁽¹⁾

Malgrat la fallada de 1670, els jurats de Castelló van acceptar, l'any 1680, una proposta de Ximeno; el qual, atès que no havia nevat a Penyagolosa, es comprometia a fornir de neu la capital

de la Plana de la nevera que posseïa a Villamalur. També en aquesta ocasió va enganyar —o al menys ho va intentar— els jurats castellanencs, ja que va vendre neu a la Vall d'Uixó, a Nules, a Borriana i a Vila-real i, a l'agost d'aqueix any 1680, va comunicar al Consell de Castelló que se li havia acabat la neu que tenia a la nevera; la qual, menys seixanta càrregues que tenia compromeses amb la vila d'Onda, s'havia obligat a tragar fins a Castelló.⁽²⁾

Tanmateix, Joan Ximeno va ser l'avituallador de neu de Castelló entre els anys 1685 i 1690;⁽³⁾ i Miquel Ximeno, també de Villamalur, ho va ser entre 1691 i 1696.⁽⁴⁾

L'any 1732, Josep Font, soguer de Castelló, va signar un tracte amb Joan Ximeno —que degué ser descendent

¹ ARXIU MUNICIPAL DE CASTELLÓ. Judiciari 1668-1671; Mà de Judiciari, 7 de gener de l'any 1670.

² ÍDEM. Judiciari 1680-1683; Mà de Judiciari, 26 d'agost de l'any 1680.

³ ÍDEM. Escriitures de la Vila 1683-1686, 15 de novembre de l'any 1684.

⁴ ÍDEM. Escriitures de la Vila 1689-1692, 7 de setembre de l'any 1690.

d'aquell Ximeno que hem documentat abans-, pel qual li comprava cent deu càrregues de neu anuals durant quatre anys, si en queia a Espadà.⁽⁵⁾ Font també va acordar amb Vicent Prades i Vicent Fornech, llauradors d'Onda, que li traginaren a les viles de Castelló i d'Onda, de les quals era avituallador, la neu que havia comprat a Ximeno.

A les acaballes del s. xvii, ja degué estar bastida la nevera de Castro, atés que l'any 1696 el Consell de la Vila d'Almenara va contractar amb Jaume Guillem i Francesc Vidal, llauradors de Xóvar, l'abastiment de neu de la localitat des d'aqueixa nevera, per un període de quatre anys; i el mateix va fer, l'any 1703, amb Francesc Vidal i Josep Vidal (també llaurador de Xóvar) si queia neu a la serra d'Espadà, encara que per un temps de dos anys.⁽⁶⁾

Les neveres de la serra d'Espadà

Nevera del Carro o de Matet (Matet)

Localització : A l'ombria del Carro, en un bosquet de pins i alzines, a 860 m d'altitud.

Accés: Per arribar-hi, agafarem un camí que naix a la dreta de la carretera que va d'Algímia d'Almonesir a Matet. A l'entrada d'aquest municipi, uns metres abans d'arribar al cementeri, veurem a mà dreta de la carretera un camí condicionat amb formigó i un indicador d'un abocador de fem. Continuarem per aquest camí, passarem per davant d'una granja i, abans d'arribar a l'abocador, girarem a la dreta. El camí, sempre en suau pujada, és estret, però en els trams més dolents està condicionat amb formigó, la qual cosa permet que siga transitable amb vehicle. Després de recórrer quasi 4 km, arribarem a un punt elevat on podrem deixar el vehicle, si hem

⁵ ALFONSO LLORENS, J. II Congrés Internacional al voltant de la utilització tradicional del gel i de la neu naturals. El comerç del fred. València: Museu de Prehistòria i de les Cultures de València, novembre de 2001, p. 6-7.

⁶ MARTÍ CORONADO, J. «La Vida a la Serra». Camp de l'Espadar, núm. 5 (2001), p. 28-33.

Nevera del Carro
o de Matet

utilitzat aquest mitjà de transport. A l'esquerra hi ha un antic corral de ramat en runes. A la dreta, naix un sender que s'endinsa en un bosquet de pins i alzines. Si el seguim, a pocs metres, veurem la nevera a la dreta del sender, en un àrea més elevada.

Característiques: És un depòsit de planta circular, orientat cap al N, de 6,4 m de diàmetre, que no conserva cap resta d'obra aèria, i que segurament mai no la va tenir, ja que sembla que és una gelera. El pou té una profunditat actual de 4,5 m a la part sud, la més elevada, mentre que a la part nord la fondària del clot és d'uns 2 m. La construcció segueix la inclinació del vessant.

El pou està excavat al vessant a la part sud, mentre que, a la part nord, un talús fet amb la terra que es va traure del clot permet elevar el depòsit quasi 2 m del sender que la voreja. A l'interior hi ha gran quantitat de terra i pedres, en part provinents de la mateixa construcció, atès que el mur interior de la part nord es troba enderrocat. Fins i tot ha crescut una alzina a l'interior del clot. El mur interior és de maçoneria, amb carreus dels entorns travats en sec. Té un gruix aproximat de

1,80 m i és arran del nivell del vessant en tota la circumferència.

No té cap indici de portes d'accés i la coberta, com ja hem dit, tal vegada mai no va existir; és possible que el pou es cobrís amb cabirons o bigues de fusta (a la part sud hi ha uns buits al mur que tal vegada servien per a col·locar cabirons i formar una falsa coberta) i brancatge dels entorns. A hores, d'ara la part sud del pou ha estat envoltada per una protecció de fusta per a evitar un possible accident.

Història: Aquesta nevera degué ser construïda al s. XVIII i degué participar d'un actiu comerç, com totes les de la serra d'Espadà, a més d'abastir de neu els llogarets més pròxims, com ara la vila de Matet.

Nevera de Cuatro Caminos o de Ximeno (Villamalur)

Localització: En la partida de Cuatro Caminos, a 880 m d'altitud.

Accés: Podem arribar-hi des de la carretera de Matet a Villamalur, si ens desviem al km 5,5, a mà dreta (km 5, a mà esquerra, si venim des de Villamalur),

per una pista que ens portarà en uns 5 minuts a l'encreuament de camins conegut com *Cuatro Caminos*. Des d'ací, agafarem el camí de l'esquerra, cap l'E, el qual en suau pujada ens portarà fins a un altell, situat entre dues cotes d'altura superior. A mà dreta veurem la nevera.

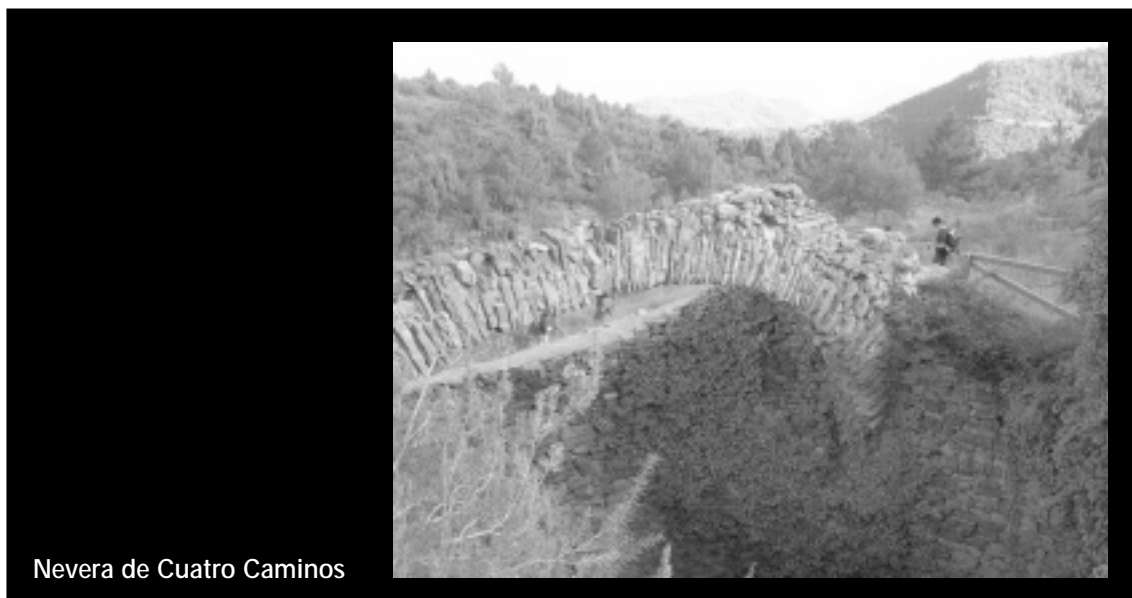
Característiques: És una nevera de planta circular situada en un vessant orientat cap al NE. El depòsit té un diàmetre exterior d'11 m. La part exempta és de poca altura al sector sud-oest i de major altura al sector nord-est, per la qual cosa està rodejat d'un talús de subjecció amb el material de la excavació del pou. Els murs tenen un gruix de 0,65 m i estan construïts amb maçoneria carejada de carreus calcaris i morter, mitjançant la tècnica de farciment de tàpia.

El pou té un diàmetre de 9,60 m i una profunditat màxima actual de 10,60 m (encara que degué ser bastant superior, atesa la gran quantitat de terra i vegetació que hi ha al fons del pou). La capacitat degué ser superior als 800 m³. La coberta descansava sobre dos arcs paral·les, un dels quals està derruït a hores d'ara, encara que es veuen al mur els buits on

s'allotjaven els estreps. Aquest arc disposava de contraforts als dos extrems. L'arc que encara es manté en peus té els estreps a uns 4,30 m sobre l'actual nivell del fons del pou. Aquest arc és de secció rebaixada i vuit carreus formen les dovelles centrals. S'observen restes d'un diafragma de maçoneria sobre l'arc. Els dos arcs degueren sustentar una sostrada _tal vegada una volta_ coberta de teules, tal com semblen demostrar les nombroses restes de teula àrab dels entorns.

Aquesta nevera tenia dues portes d'accés. Una al sector S, al nivell del vessant, actualment molt desfigurada. L'altra porta s'orientava cap al N, i s'hi arriba mitjançant una trinxera excavada al talús antròpic que envolta el depòsit. S'obri a uns 3,30 m sobre l'actual nivell del fons, al qual es pot accedir mitjançant un con d'enderrocs que s'ha format. La porta és de secció atrompetada i està coberta per un arc. Damunt d'aquesta, un tronc travessa el mur i sobresurt a l'interior del pou per a penjar una corriola que degué facilitar l'extracció de la neu. Aquesta trinxera excavada, amb murs laterals, degué servir de moll de càrrega.

Història: Desconeixem la data de

Nevera de Cuatro Caminos

construcció, encara que, com hem vist abans, sabem que ja estava bastida l'any 1670. Nosaltres pensem que aquest depòsit degué ser bastit a la meitat del s. xvii i probablement degué ser la primera nevera construïda a la serra d'Espadà.

La nevera de Cuatro Caminos degué ser de propietat particular (l'any 1680 el propietari era Joan Ximeno, i també l'any 1732) i, sens dubte, degué tenir un ús comercial. Sabem que la neu d'aquest pou abastia els municipis d'Onda i Castelló, per la qual cosa podem afirmar que l'àrea comercial d'aquesta nevera era bastant important, ja que arribava fins a la capital de la Plana, a més d'altres municipis de la Plana Baixa, com ara Nules, Borriana, la Vall d'Uixó... i naturalment Onda.

Aquest depòsit és anomenat nevera d'Onda per Madoz al seu diccionari (1845-50), la qual cosa ens palesa la importància que degué tenir en l'abastament de neu per a aquest municipi.

Alguns testimonis afirmen que aquesta nevera va contenir neu fins a l'inici del s. xx.

Nevera de la Talaia (Suera)

Localització : Al vessant nord-est de la Talaia, en una finca tancada, de propietat particular, a 810 m d'altitud.

Accés: Per arribar-hi, agafarem des de Vilamalur la pista forestal asfaltada que va fins a Matet. A l'altura del km 3,8 veurem a mà esquerra una pista forestal condicionada amb formigó al tram inicial. Aquest camí és transitable amb vehicles TT. La pista finalitza davant la porta d'accés a una gran finca de cirers a l'àrea inferior i malesa a la superior, la qual està rodejada d'una tanca metàl·lica. Si continuem pel costat de la closa lateral, trobarem a uns 50 m una altra tanca perpendicular a l'anterior; si la seguim, a uns 20 m, veurem a l'esquerra de la tanca, entre esbarzers i argelagues, el clot de la nevera.

Es tracta d'una construcció que estava bastant deteriorada, colonitzada per la vegetació. A hores d'ara, el propietari l'ha reutilitzada, i l'ha transformada en un depòsit d'aigua.

Característiques: És un depòsit de planta circular, orientat cap al nord-est, de 8 m de diàmetre, que no conserva cap

Nevera d'Algímia

resta d'obra aèria, i que probablement mai no la va tenir.

El pou té una profunditat actual de 6 m i la capacitat d'emmagatzemament degué ser superior als 300 m³. La construcció segueix la inclinació del vessant.

El clot està excavat al vessant de la muntanya. Un talús fet amb la terra que es va traure del pou permet elevar la construcció sobre el nivell del terreny a la part nord-est. Els esbarzers i les argelagues que ocultaven totalment el mur del pou han estat eliminats a hores d'ara. Aquest mur, d'un gruix aproximat d'1 m, és de maçoneria, amb carreus dels entorns travats en sec.

No té cap indicatiu de portes d'accés, i la coberta, com ja hem dit, segurament mai no va existir; és possible que la construcció es cobrís amb brancatge dels entorns.

Història: Aquesta nevera degué ser construïda al s. XVIII, tal vegada a la segona meitat, quan es va intensificar la demanda de neu als municipis de la Plana Baixa, per la qual cosa degué tenir una marcada finalitat comercial, com totes les neveres de la serra d'Espadà.

La Nevera (Algímia d'Almonesir)

Localització: Al turó de la Nevera, a 730 m d'altitud.

Accés: Per arribar-hi hem d'agafar la carretera que va de l'Alcúdia de Veo a Algímia d'Almonesir i, en arribar als alts del port de la Nevera (també conegut com la costa de la Nevera), abans de començar la baixada, veurem a mà esquerra una àrea de descans amb taules i bancs de pedra i un plafó indicador de fusta. Ens adonarem que, des d'aquest indret, ix una senda que, atés el que diu la indicació, va al pic Espadà. Agafarem aquesta senda i, després de caminar uns 30 m, serem a la nevera, la qual, si prestem atenció, ja s'entreveu des de l'àrea de descans inferior.

Es tracta d'un depòsit molt interessant, atés l'excel·lent estat de conservació que presenta.

Característiques: És un depòsit de planta circular, inscrit en una plataforma irregular que s'anivella per la meitat sud amb el vessant i resta exempta sobre aquest a la meitat nord amb un desnivell màxim de 4,30 m. El sector nord del mur presenta alguns despreniments. Construït

Paisatge nevat a l'Espadà

amb maçoneria calcària carejada i lligada amb morter.

El pou té un diàmetre de 9,60 m i una altura de 6 m fins al nivell inferior de la porta i d'11 m fins a l'obertura zenital. El fons presenta cert recobriment de restes de despreniments i aportacions de sediments. La capacitat estimada és de 800 m³. A uns 6,50 m del fons actual, 14 blocs sobreixen del mur interior uns 20 cm; la probable funció és la de permetre la instal·lació d'una coberta interior quan el pou no era completament ple de neu.

Orientada cap al NE, presenta una porta lateral de secció atrompetada; a la part superior es veu el buit per a instal·lar el travesser del qual degué penjar una corriola que facilitàs l'extracció de la neu. La coberta és una volta que comença a tancar-se a 7,45 m per damunt del fons actual. Al centre hi ha una obertura circular de 0,70 m de diàmetre on es degué abocar la neu.

Història: Aquesta nevera data, probablement, des del s. XVIII. Es tracta d'un depòsit comercial, que degué vendre la neu als municipis de la Plana. Així ho podem afirmar atesa la següent citació de Bernardo Mundina, de l'any 1873:

«[...] Al llegar a la parte culminante de esta cuesta, llamada de la Nevera, se encuentra junto al camino un depósito de nieve, que suelen llenarlo algunos años para espendarla en la época del verano en Castellón y Onda [...]».

Nevera de l'Oret, del Corralet o del Pinar del Rector (Aín)

Localització : Al pinar del Rector, a l'esquerra del sender, senyalitzat amb marques grogues de PR, que va des de les Penyes Blanques fins a Xóvar, a 840 m d'altitud.

Accés: Per arribar-hi, seguirem des de l'entrada d'Aín les indicacions del Parc Natural de la Serra d'Espadà, les quals ens portaran a la part posterior del poble, al barranc i senda de la Caritat, senyalitzada amb marques de PR. Si anem amb vehicle seguirem la pista forestal que va a Eslida, fins a la línia divisòria d'aigües, on hi ha un plafó indicador en el qual llegim: «El Corralet, muntanya d'utilitat pública». Si anem a peu, no seguirem la pista des de l'inici, i caminarem per un sender molt agradable que passa pel molí de l'Arc. Més endavant també deixarem la pista

forestal d'Eslida, allí on dibuixa un revolt de 180° i continuarem per la pista de la dreta, fins a arribar a un sender que naix a l'esquerra de la pista (buscarem sempre les marques del PR) i que, en forta pujada, ens portarà de nou a la pista principal Aín-Eslida, tot just allí on hem dit que és el plafó indicador. Des d'aquest indret, continuarem per un sender ben marcat que naix a la dreta de la pista forestal, el qual ens portarà en suau pujada fins al Corralet, una antiga masada que a hores d'ara es troba en runes. Des d'aquí, hem de seguir el sender que, per la línia divisòria d'aigües, puja cap al cim. De primer, eludirem un sender que es desvia a l'esquerra, allí on hi ha unes plaques del vedat de caça, i continuarem pel sender de la dreta. Més endavant, evitarem també un sender que es desvia a la dreta. Nosaltres continuarem sempre pel sender que segueix la divisòria d'aigües i, finalment, ascendeix, en forta pujada, fins al cim.

Arribats al cim de la muntanya, tot just on hi ha una trinxera de la Guerra Civil, aquest sender enllaça amb un altre que va des de les Penyes Blanques fins a Xóvar. Girarem a l'esquerra i seguirem

aquest sender. Al fons, veurem les antenes i el cim del Bellota i, a pocs metres, una caseta derruïda a la vora del camí que tal vegada va ser refugi de nevaters. Poc abans d'arribar a la construcció, a l'esquerra del sender, entre els pins, en un suau vessant orientat cap al nord, veurem el pou de la nevera.

Característiques: És un depòsit de planta circular, molt deteriorat, de 5,6 m de diàmetre i, que a hores d'ara, no conserva cap resta d'obra aèria. El pou té una profunditat actual de 4 m, encara que degué ser bastant superior, atesa la quantitat de terra, pedres i vegetació que trobem a l'interior. La capacitat degué ser poc superior als 100 m³. Aquest pou està parcialment excavat al vessant a la part sud, mentre que la terra que es va extraure forma un talús a la part nord que permet elevar la construcció.

El mur interior del pou és de maçoneria calcària (sauló) travada en sec i té un gruix aproximat de 1,10 m. Aquest mur té la mateixa alçària en tota la circumferència, i és arran del nivell del terreny a la part nord, on és el talús, mentre que, a la resta, queda per davall del nivell del vessant. Per damunt

Nevera de Castro

d'aquest nivell degué començar el mur aeri.

A les parts nord-est i sud-oest, es conserven els estreps d'un arc, segurament de secció rebaixada com el de la nevera de Cuatro Caminos, de 0,50 m d'amplària, l'arrancada dels quals es troba al nivell del mur interior del pou. Aquest arc, situat al centre de la circumferència del pou, degué servir de suport a una coberta formada per cabirons o bigues de fusta i teules o lloses de sauló, o tal vegada brancatge dels entorns. No s'observen indicis de portes o accessos al depòsit.

A l'interior del pou, a la part sud, hi ha una gran quantitat de terra i despreniments de l'àrea superior del vessant. Una heura cobreix una part del mur a la zona est.

A la part sud del depòsit, a 2 m del pou, s'entreveuen restes d'un mur que degué delimitar un espai per a facilitar l'arreglada de la neu i degué servir de contenció als despreniments de la part superior del vessant.

Història: Aquesta nevera, de la qual no tenim cap notícia documental, degué ser bastida a la primera meitat del s. XVIII i degué tenir, com totes les neveres de la

serra d'Espadà, una finalitat majoritàriament comercial.

Nevera de Castro (Fondeguilla)

Localització: Al vessant NE del pic de la Nevera, entre alzines sureres, a 820 m d'altitud.

Accés: Per arribar a la nevera de Castro, hem d'anar de primer a Xóvar. Arribats en aquest municipi, per darrere del frontó i les piscines municipals, cercarem el carrer del Sol, al final del qual seguirem un camí fins a aplegar a un indicador de muntanya en el qual llegim: «Nevera de Castro, 52 min». A partir d'aquí, seguirem en tot moment les marques grogues i blanques del sender i sense presses, en 1h i 20 min, més o menys, arribarem a la nevera.

Primerament, passarem per un pantanet d'origen musulmà (el d'Ajuez), que caldrà vorejar fins a l'altra part del mur de la presa. Des d'ací, continuarem per una senda molt dolenta, en forta pujada, que poc després se suavitzava i continua per una pista forestal en bon estat. Després de passar per les antigues mines de cinabri de l'Hembrar, arribarem a un altell,

«La nevera de Castro degué
ser construïda abans de 1696.
Degué ser de propietat particular;
i d'ús comercial, i la neu es portava,
a més d'Almenara, a Onda
i a altres poblacions de la Plana Baixa,
i fins i tot a Castelló»

divisori d'aigües, on el camí que hem de seguir gira a la dreta i, en fort pendent i vorejat sempre a l'esquerra per una línia contínua de trinxeres de la Guerra Civil, va pujant cap al cim de la nevera. Abans d'aplegar al cim, per un camí de ferradura que ix a l'esquerra indicat en una peça de suro que hi ha al sòl, en lleugera baixada, arribarem a la nevera.

Es tracta d'un depòsit de gran interès, tant per l'excel·lent estat de conservació (fou restaurat i consolidat l'any 1995), com per l'entorn on està situat, rodejada d'alzines sureres i des d'on hi ha una magnífica vista del castell de Castro.

Característiques: És un depòsit de planta circular de 9 m de diàmetre exterior, situat en un vessant orientat cap al NE. El pou està envoltat per una plataforma circular de 3,3 m d'amplària màxima per la part oriental, que degué servir de moll de càrrega, mentre que la part occidental se situa arran del vessant mitjançant una rampa que dona accés a una obertura per a introduir la neu. Està construïda amb maçoneria carejada de sauló lligada amb morter. Els murs aeris tenen un gruix d'1,5 m.

El pou, de 6 m de diàmetre, té una altura de 7,1 m fins al nivell inferior de les portes i de 12 m fins a la part superior de la cúpula. Els murs interiors estan lluits amb morter. La capacitat d'emmagatzemament és d'uns 300 m³.

La coberta, de falsa cúpula, presenta dos radis diferents de curvatura. L'exterior de la cúpula està format per grans lloses planes que sobreixen de la línia del mur i formen una volada elaborada. El depòsit presenta tres portes i dues obertures. Les portes són d'arc de mig punt i s'orienten cap a l'E, al SO i al NNO. Les obertures s'orienten cap a l'O; una d'elles roman cegada per rajols i l'altra s'obri en la cúpula, per damunt del nivell superior de les portes.

Història: La nevera de Castro, tal com hem dit abans, degué ser construïda a les acaballes del s. XVII, abans de 1696. Degué ser de propietat particular; i d'ús comercial, i la neu es portava, a més d'Almenara, a Onda i a altres poblacions de la Plana Baixa, i fins i tot a Castelló.

La cicatriu d'Espadà: la línea XYZ

Jorge Cruz Orozco
Museu València d'Etnologia

Espadà ha estat escenari de batalles. Els materials geològics triàsics i l'evolució geomorfològica han modelat un paisatge feréstec i escarpat, sobretot en les àrees de gres. La serra d'Espadà –el propi nom és revelador– està molt compartimentada: una densa xarxa hidrogràfica, valls i fondalades, cims esmolats, vessants encarades a totes les orientacions. Un autèntic laberint de formes a menuda escala, els avantatges defensius del qual ja foren aprofitats el segle XVI pels moriscs valencians. Durant la Guerra Civil 1936-1939 Espadà va tornar a tindre un destacat protagonisme bèl·lic.

L'ofensiva sobre València

El 15 de desembre de 1937 les tropes republicanes havien iniciat l'atac a Terol sota la direcció del prestigiós general valencià Vicente Rojo. El darrer

dia de l'any es combatia a -18°C i el 7 de gener es va controlar la ciutat. Davant del contraatac franquista, les tropes manades per Valentín González *El Campesino* abandonaven el 22 de febrer una ciutat en runes coberta de neu. La caiguda de Terol va desencadenar una important ofensiva rebel sobre València que va arribar a emprar la meitat de les tropes disponibles. La darrera de febrer i primèria de març l'exèrcit franquista progressava ràpidament per terres del Baix Aragó: Alcanyís, Casp, Montalbán.

Es continua per Morella i el 15 d'abril el Cos d'Exèrcit de Galícia del general Aranda va arribar a la Mediterrània per Vinaròs. La principal zona republicana havia quedat dividida en dues zones. Franco va decidir dirigir l'ofensiva cap el País Valencià amb l'objectiu d'una ràpida presa de València. Alts comandaments rebels consideraven més convenient avançar sobre Catalunya

Bunker a Veo
(foto J. Pasqual Segura)

per tal de tallar tota possibilitat d'arribada de subministraments o d'armes per la frontera pirenaica. La forta resistència va fer que l'avanç cap el sud es detinguera primerament en la línia del riu de Sant Miquel o de les Coves. A Terol havien estat preses pels franquistes les localitats d'Allepuz, Aliaga, Cantavella i La Iglesuela. A finals d'abril un fort temporal de neu va dificultar encara més l'ofensiva rebel.

El govern republicà havia concentrat al País Valencià i zones properes bona part de les seues forces: l'Exèrcit de Llevant manat pel general Hernández Saravia; l'Exèrcit de Maniobra del coronel Menéndez; ambdós integrats al Grup d'Exèrcits de la Regió Centro-Sur manat pel general Miaja. Davant l'evidència d'una gran ofensiva, es feia necessari preparar la defensa de València. El tinent coronel Manuel Matallana, cap de l'estat major del Grup d'Exèrcits, va disposar en abril de 1938 l'organització de dues línies defensives.

- Línia de Llevant, es desplegava des d'Orpesa per La Vall d'Alba, Atzeneta, Benafigos, Vistabella,

Villahermosa, Linares de Mora fins enllaçar amb les denominades Línies de Terol, desdoblades en una línia avançada que arribava al Turia a Villed i una altra que ho feia aigües avall, a Libros.

- Línia XYZ, des d'Almenara seguia la Serra Espadà, per Caudiel i Benáfer creuava el Palància; seguia per Viver, Teresa i Begís on connectava amb les estribacions de Javalambre i arribava a Santa Cruz de Moya. Disposava de diversos centres de resistència a Espadà i a Gaibiel, Viver-Jérica, Bejis, Canales, Andilla, Abejuela, La Yesa, Arcos de las Salinas i Santa Cruz de Moya. Va ser coneguda també com línia Matallana.

El 3 de maig es confiava la direcció de les obres de la línia XYZ al coronel Tomás Ardid, que havia participat en la defensa de Madrid. La seua importància es fa palesa en succesives instruccions. El 8 de maig s'ordena duplicar o triplicar torns de treball, mobilitzant la població civil i presoners; es dona un termini de 20 dies per que estiga plenament

«Línia XYZ, des d'Almenara
seguia la Serra Espadà,
per Caudiel i Benáfer creuava el Palància;
seguia per Viver, Teresa i Begís
on connectava amb les estribacions de Javalambre
i arribava a Santa Cruz de Moya»

operativa. Davant del risc de caiguda de Sagunt es demana: *En un plazo máximo de 24 horas es necesario aumentar en un mínimo de 6.000 hombres el personal dedicado a dichos trabajos [...] movilización temporal del personal civil hasta los 45 años que no trabajen en faenas agrícolas o industrias de guerra,* ordena Matallana el 12 de juny des de la posició Pekín, seu de l'estat major a Torrent.

A Espadà es van construir quilòmetres de trinxeres, amb els seus corresponents nius de tirador, nius d'ametralladores, llocs de comandament i de comunicacions, búnkers i fortificacions. La majoria ubicats en cims, carenes i cotes elevades per tal de controlar carreteres i accesos. La seua construcció i posterior proveïment de municions, aigua o menjar va exigir l'apertura de pistes i camins, com el que uneix el cim d'Espadà amb el coll de l'Ibola. Per entendre la funcionalitat d'aquestes posicions cal tindre en compte que la coberta forestal de la serra era molt menor que hui en dia, fins al punt que permetia un control visual directe dels

vessants. La pressió agrícola i ramadera sobre la vegetació natural era molt forta als anys trenta. Les operacions militars encara la van reduir més. Després de la guerra la producció de carbó vegetal i l'arreglada de llenya i matolls per les fàbriques de taulells de la Plana continuaren la tendència desforestadora fins la gran crisi rural dels anys seixanta. Les masses boscoses d'Espadà són actualment molt més grans que a la Guerra Civil.

A la darrerria del mes de maig el comandament franquista considerava fracasada l'ofensiva ràpida sobre València. L'avanç, malgrat això, proseguia lentament amb un alt cost humà i material. El 14 de juny s'ocupa Vila-real i al dia següent Castelló. En la segona meitat de juny es desencadena un fort atac sobre Espadà especialment al sector més proper a la costa. Durant tot juliol la serra és escenari de duríssims combats: hi hagué cotes que canviaren tres vegades de bàndol. Les tropes rebels de García Valiño amb prou feines progressen sota el foc de les ametralladores instal·lades en trinxeres i nius. La 84 Divisió italiana

Nui de ametralladores
(foto Lluçia Almodovar)

ataca les posicions del castell de Castro (Fondegulla).

Al sector occidental de la línia defensiva la situació era diferent. El 13 de juliol cau la bossa de Mora de Rubielos que obria el camí cap la capçalera del Palància. El 16 els rebels estan a Barracas. Del 20 al 23 de juliol ataquen el sector de Viver-Jérica, clau de la vall del Palància. Les tropes d'assalt franquistes en gran part marroquines, pateixen moltes baixes com testimonia el cementeri musulmà de El Toro. Però la línia XYZ va resistir a Viver amb una defensa que va ser elogiada pel general Rojo. Malgrat tot el rebels ocupaven Onda, Tales, Pavías – l'important cota del Pinar– Higuera, Caudiel, Teresa i la Peña Salada. Cas d'haver superat la línia defensiva en Viver-Jérica haurien, sens dubte, progressat ràpidament sobre Sogorb, Sagunt i, finalment, València. Les posicions defensives d'Espadà haurien quedat aleshores superades i sense cap funció.

El front d'Espadà

La nit del 24 al 25 de juliol les tropes

republicanes de Modesto, Líster i Tagüeña creuen l'Ebre en dotze punts: començava la batalla de l'Ebre. Efectius franquistes marxen cap a Catalunya i es deté l'atac sobre València. A Espadà queda establert un front molt lobulat. Per exemple, Torrijas l'ocupaven tropes republicanes, però la *Peña Salada* els rebels. El nucli d'Espadà continuava en mans lleials. S'inicia aleshores un període de guerra de posicions que va obligar a desallotjar algunes localitats. Des de la *Peña Salada* els canons van destruir bona part del poble de Canales, mentre les posicions republicanes es protegien als ventisquers de La Bellida.

A la darrera de juny, el comandament republicà va decidir preparar altres dues línies defensives que havien de protegir la ciutat de València. Una naixia al Puig i aprofitava els relleus de la serra Calderona, de Portaceli i la Serrania per enllaçar en Andilla amb la línia XYZ. L'altra s'extenia en arc des del Puig per Montcada i Bètera fins Manises.

La línia XYZ d'Espadà va resistir fins el final de la guerra. Pot considerar-se que

«La línia XYZ d'Espadà va resisitir
fins el final de la guerra.
Pot considerar-se que mai va ser superada,
ja que en realitat els seus defensors
l'abandonaren davant l'enfonsament
de la República»

mai va ser superada, ja que en realitat els seus defensors l'abandonaren davant l'enfonsament de la República. El 26 de gener de 1939 havia caigut Barcelona. El 5 de març el coronel Casado, que havia iniciat contactes secrets amb Franco des de febrer al marge del govern, dona un colp d'estat i constitueix el Consell de Defensa en Madrid. La República estava sentenciada. El 28 de març entra l'exèrcit rebel en Madrid; des de Castelló s'informa que hi ha banderes blanques a les posicions republicanes d'Espadà; al dia següent entra en València i el 31 en Alacant. La guerra havia acabat.

Al llarg del mes de març les tropes republicanes abandonen les seues posicions a Espadà. Uns marxen cap a València, Gandia o Alacant en busca d'eixes naus que mai varen arribar. Altres deixen armes i uniformes i tracten de tornar als seus pobles. Darrere quedava quasi un any de front de guerra a les altures de la serra.

Darrere quedaven moltes municions i explosius que van causar més d'un desgraciat accident i que han detonat

amb ocasió dels incendis forestals.. Darrere quedaven armes, restes diverses: en la posguerra, els xiquets de les localitats de la serra buscaven llandes de conserva a les trinxeres. Darrere quedaven cadàvers... molts cadàvers. Darrere quedavan –queden encara, més o menys disimulades pel temps i la vegetació– les cicatrius de guerra al paisatge d'Espadà.

El Parc Natural Serra Espadà: Un futur sostenible al nostre abast?

Pablo Gardey Peiró

President de la SASE

«Aquesta terra no l'hem heretada dels nostres avantpassats; l'hem presa prestada dels nostres fills»

Lakota

El 29 de setembre del 2008, es compliran 10 anys de la declaració del Parc Natural de la Serra Espadà. Un any abans, al juliol de 1997, s'aprova el seu Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals (PORN).

Fent un balanç de la situació de la Serra en aquests últims deu anys, respecte a les mesures de conservació i protecció de la naturalesa i altres plans sectorials recollits en el Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals podem observar:

D'una part, s'ha completat el marc del desenvolupament de la gestió del Parc, hi ha una Junta Rectora del Parc que ve reunint-se periòdicament, hi ha una adreça i un equip de treballadors, tenim un Pla Rector d'Ús i Gestió (PRUG), aprovat fa tres anys.

Inversions

Tanmateix, no s'han desenvolupat

la majoria dels plans que contempla el PORN, pla de desenvolupament agrícola, pla de desenvolupament ramader, pla forestal, pla d'aprofitament cinegètic, pla d'ús públic, a més del pla socioeconòmic de les poblacions que conformen el Parc i tot açò per què?, senzillament perquè NO s'inverteix.

Si ens atenim als pressupostos que presenta el Parc Natural en els dos últims anys superen els tres milions d'euros i per a l'any 2008 sobrepassa els tres milions i mig d'euros, però si analitzem les diverses partides que ho componen es comprova que més del 70% del mateix corresponen a mà d'obra, per tant es realitzen molts treballs però amb poca inversió.

Pla contra incendis forestals

L'únic pla sectorial que està desenvolupat dels diversos plans sectorials que s'arreglen en el PORN,

«L'execució de grans tallafocs en la Serra,
declarant-se, Zona d'Actuació Urgent (ZAU),
que consistix en imposar via decret
225 quilòmetres de tallafocs de gran amplària»

és el pla sectorial de vigilància i lluita contra incendis que en línies generals funciona satisfactòriament, amb un ampli dispositiu de vigilància especialment en els períodes de major risc d'incendis forestals.

Els incendis forestals són la principal amenaça mediambiental de les masses forestals mediterrànies i per tant de la Serra Espadà. La SASE des de la seua constitució ha treballat perquè s'apliquen totes aquelles mesures preventives i pal·liatives per plantar cara als incendis forestals, un exemple concret són els treballs de vigilància que realitzem tots els anys a través de les campanyes de Voluntariat Ambiental per a la prevenció dels incendis forestals.

No obstant això, hem d'assenyalar dos temes relacionats sobre la gestió de la prevenció i vigilància contra els incendis forestals que ens preocupen:

- El Voluntariat Ambiental de vigilància contra el foc en el qual la SASE ve participant des de la seua constitució, (fa 15 anys) es desincentiva any rere any per falta de recursos econòmics per part de l'Administració Autònoma i ens impedit exercir la

participació ciutadana en temes socials com és la vigilància contra incendis.

- L'execució de grans tallafocs en la Serra, declarant-se, per a això, Zona d'Actuació Urgent (ZAU), que consistix en imposar via decret 225 quilòmetres de tallafocs de gran amplària tant en forests d'utilitat pública com de particulars, a fi de reticular tota la Serra formant àrees o polígons separats per aquests tallafocs. Considerem que aquesta gran obra civil provoca una alteració de les condicions i del medi generant-se un gran impacte ambiental i paisatgístic, i per descomptat no es garantix que el foc els sobrepassi.
- L'alternativa que proposa la SASE són mesures no agressives amb el medi natural, tals com aprofitar l'extensa xarxa de camins i pistes forestals perquè servisquen de xicotets tallafocs, netejant prèviament les cunetes i una franja lateral a cada banda. Mantenir zones de cultiu amb la finalitat de trencar la continuïtat de les masses boscoses, dotant-los amb mesures econòmiques de política

(Foto Carme Orença)

agrària, en les quals es pot fomentar els cultius ecològics, i establir una política de prevenció basada en la formació social, la vigilància i la dissuasió.

Pla forestal

Des de ja fa molt de temps, potser mai, que no ha hagut una rendabilitat econòmica en les explotacions forestals de la Serra Espadà, llevat d'algunes dedicades a la surera. Per tant la funció protectora i mediambiental ha passat a ocupar el paper principal en quant a serveis prestats pel bosc, sent considerablement més valuosa que la de subministrar béns comercialitzables.

L'espècie emblemàtica de la Serra és la surera, Espadà és l'única zona amb sureres de la Comunitat Valenciana, a més de rebrotar per les branques i pel tronc, després d'un incendi el que li dona un valor afegit, és també, la formació boscosa que major biodiversitat és capaç d'albergar, en canvi, no es realitza cap estudi o projecte de millora i desenvolupament d'aquesta espècie i dels seus aprofitaments, sabem que el 90% de la superfície forestal de la Serra Espadà

és de particulars, però també ho és la superfície afectada per la Zona d'Actuació Urgent per a realitzar tallafocs i s'està executant, establint-se per a això convenis amb els propietaris de les superfícies afectades.

Tota la Serra està declarada com Zona d'Actuació Urgent per a realitzar grans tallafocs, i per altra banda, tenim una massa forestal a la que tot just es realitza qualsevol tipus de millora, a més de no tenir identificats els conflictes ecològics de la Serra, pel que fa difícil que aquest Parc Natural tinga desenvolupat el seu pla forestal.

Considerem que els objectius principals del Parc Natural és la conservació i preservació funcional dels ecosistemes que van ser els principis pels quals es va declarar Parc Natural Serra Espadà, sent una eina útil en la conservació de la diversitat biològica, però deuen establir-se mesures a través dels seus plans forestals o mediambientals per a millorar la conservació de la biodiversitat.

La funció del Parc Natural adquirix major importància en relació amb la idea de globalitat, doncs aquests no són illes

(Foto Carme Orenga)

en el territori que es puguem planificar i gestionar com un fet particular, sinó que són elements estretament relacionats amb el seu entorn i han d'actuar com elements essencials en el manteniment de la biodiversitat i de l'equilibri territorial.

Pla de desenvolupament socioeconòmic

La declaració de Parc Natural, al principi, va despertar d'una banda expectatives entre els habitants afectats, tal vegada més entre els seus dirigents polítics, expectatives relacionades en la generació d'inversions públiques, generació d'ocupació, ajudes econòmiques per a la instal·lació de noves empreses, etc., també es van generar recels i preocupacions entre la població per les incerteses que generava el seu desenvolupament sobre els seus drets i "modus vivendi".

Una característica distintiva dels processos de designació dels Parcs Naturals i del que en el seu moment es va realitzar en el de la Serra Espadà va ser el de sobrevalorar el seu potencial per a revolucionar l'entramat econòmic del territori que se situen i, més en concret,

com agents reactivadors d'un turisme vagament identificat com "de natura" o "rural" que, segons aquesta corrent d'opinió, seria l'únic recurs rendible per a moltes zones rurals i amb un menor cost ambiental que, suposadament, tenen els usos preexistents.

Actualment, aqueixes expectatives de la població directament implicada s'han convertit en indiferència a causa de la paràlisi en el desenvolupament de l'ordenament ambiental i especialment per la falta d'inversions i de les ajudes promeses i tan esperades.

Tenint present que els objectius de conservació i preservació funcional dels ecosistemes estan en la base de la designació del Parc Natural. Al meu pareixer, un Parc Natural ha de contribuir decididament al manteniment del pols vital de les activitats econòmiques tradicionals, però evitant la conversió d'un espai natural protegit en una espècie de "parc temàtic" en el qual es mesura el seu èxit pel nombre de visitants que rep, i els seus habitants en actors d'una societat de serveis amb una escassa relació funcional amb el mitjà natural que l'envolta.

(Foto Pablo Gardey)

Les polítiques més avançades en matèria de conservació de la naturalesa impliquen un canvi important en el tractament dels temes ambientals, evolucionant d'una filosofia proteccionista de caràcter restrictiu i aïllacionista, en el marc de visions «museístiques» del medi natural, a una conservació en sentit més ampli, compatible amb l'ús racional dels recursos, sobre la base de models de desenvolupament rural que cerquen integrar els espais protegits en el seu entorn social i territorial.

Aquest nou concepte de conservació té un especial significat en el nostre territori, on el paisatge actual és el resultat d'una dilatada utilització humana.

Els trets socioeconòmics de la zona del Parc Natural, com han evolucionat en aquests últims deu anys:

- Actualment la població és de 7.440 habitants, un 2% menys que fa deu anys.
- La població immigrant ha passat de 24 habitants, fa deu anys, als 424 actuals, representant un 5,5% de la població de la zona, hi ha municipis com Eslida, Algimia d'Almonacid i Suera on la població immigrant arriba a valors del 10 al 15% de la població.
- La població amb edat de més de 65 anys, en aquests últims deu anys no ha variat, representa el 29% de la població total, mentre la mitjana provincial és del 16%.
- La població de la Serra segueix sent majoritàriament pensionista, mantenint-se entorn al 35% de la població.
- El nombre d'afiliats al Règim Especial Agrari de la Seguretat Social, en aquests últims deu anys ha disminuït un 68%, únicament són 175 els que cotitzen actualment a aquest Règim Agrari.
- La superfície agrícola conreada és de 4.500 hectàrees, un 36% menys que fa deu anys.
- La superfície agrícola que s'ha deixat de conrear, unes 2.500 hectàrees han passat a ser d'ús forestal.
- L'activitat turística està iniciant-se (taula 1) .
- També cal destacar que malgrat aquest tímid inici d'activitats turístiques, existixen municipis sense tenda de queviures, ni forns.

Establiments	Nombre	Places
Hotels, hostals	4	127
Cases rurals	32	170
*Camping	2	226
Bar-Restaurants	30	

Talula 1. Activitat turística

- L'activitat industrial és de dimensions xicotetes, però amb activitat relacionada amb els recursos de la zona: envasadores d'aigua mineral, indústria del suro, almassereres, etc.

La tendència socioeconòmica de la zona està canalitzada cada vegada a intervenir menys en els recursos directes d'aquest territori degut principalment a:

- La disminució de la població.
- El seu envelliment.
- L'escassa importància del sector agrari.
- A la manca de suport del sector turístic i la indústria dels recursos naturals de la Serra.

La permanència en bon estat d'un territori rural-forestal, com és la Serra Espadà, necessita de la col·laboració de la població que queda en aquest territori, però aquesta població ha de ser compensada per una política redistributiva en forma d'inversions reals que desenvolupe i millore les seues condicions de vida, política que ha d'estar lligada a la conservació d'espais naturals i al desenvolupament rural sostenible.

El Parc Natural de la Serra Espadà, és un territori en el qual ha de promoure's

un model de desenvolupament sostenible, cercant el reconeixement i valoració positiva entre cert tipus d'aprofitament econòmic i la garantia de pervivència dels seus valors naturals.

Si no s'invertix en els parcs naturals, que sentit té que cada vegada se'n declaren més.

No hem d'esperar altra dècada per a conèixer si s'han corregit tots aquests problemes que hem comentat o altres que vagen sorgint, hem d'afrontar els problemes amb immediatesa, però per a solucionar problemes no solament manca voluntat sinó també recursos econòmics i això li correspon en gran mesura a la voluntat política dels dirigents de la societat.

No sabem si podrem mantenir aquest Parc Natural com està o fins i tot millorar-ho, però ben segur que acabarem destruint-ho si el deixem en mans de l'actual inercia o més aviat paràlisi que està patint, per falta d'una política clara i acompanyada de presupostos afins per a mantenir-ho.

les activitats a la Serra

Memòria de la Fundació Serra Espadà 2007

Imma Vicent i Carme Orenga
Presidenta i secretària de la Fundació

Al llarg de l'any 2007 la Fundació ha anat consolidant tota la tasca que ve realitzant des de fa temps, tant en eixides culturals o itineraris medi ambientals com publicacions.

S'ha publicat la revista núm. 10 de "Camp de l'Espadar" amb un contingut de 56 pàgines, amb articles i temes relacionats en el medi ambient, la cultura i el nostre territori, especialment de la Serra Espadà.

Pel què fa a les activitats d'educació ambiental i a la promoció i coneixements dels aprofitaments i recursos del Parc, s'estan assolint els objectius sense cap problema, encara que no tenim cap dotació i és bastant difícil gestionar la Fundació sense diners. Almenys però, i encara que siga modest el nostre pressupost, amb un gran esforç tant econòmic com humà, estem portant a terme les activitats i les publicacions.

Cal dir que en la Fundació estem treballant en allò que tenim, mai hem

sobrepasat les nostres possibilitats econòmiques gastant el què no hi ha.

També cal remarcar que s'estant aconseguint els objectius de la Fundació tal i com marquen els estatuts i la Llei de Fundacions. Així el 70 % del pressupost de la Fundació va destinat a activitats d'educació ambiental, regeneració de boscos, publicacions referents al nostre patrimoni tant natural com cultural i a la publicació de la revista anual "Camp de l'Espadar" amb temes mediambientals i socioculturals.

Canvis en el Patronat

El passat mes de juny va morir el president de la Fundació Francisco Cañamero. Per tant, l'entitat fundadora SASE va nomenar posteriorment a Ximo Ferrandis per a representar a la SASE en el patronat. A finals d'any va prendre possessió com a patró davant el protectorat i en la reunió del patronat de

desembre va quedar la composició de la següent forma:

Presidenta: Inma Vicent Cavaller

Vicepresident: Ximo Ferrandis Esteve

Tresorer: José Antonio Campo Rodríguez

Vocal: José Salvador Murgui Soriano (representant de Fundació Bancaixa)

Vocal: Paco Rivas Monge

Les activitats de l'any 2007 han sigut les següents:

Gener: Dia 20. Dia de l'arbre. Anàrem a una finca que té la Fundació en terme d'Eslida per plantar més de 200 arbres. Prèviament Carme va replegar els plançons al banc de llavors per a portar-los a la finca i també ens va explicar les faenes que s'havien realitzat, mitjançant una mínima subvenció de Conselleria. Alguns socis voluntaris acudiren molts diumenges perquè els diners no arribàvem per pagar tots els jornals que feien falta. L'altra finca vam haver de

contractar personal per acondicionar-la.

Febrer: Dies 10 i 11. Jornades al Massís del Caroig. Zona extensa i poc poblada situada al centre del País Valencià realitzarem dos excursions pel terme municipal de Caroig.

Març: Dia 3. Ruta botànica i cultural per València. Visitarem el Jardí Botànic, els Banys de l'Almirall i part del centre antic de València. Per la vesprada vam vore dos exposicions en el MUVIM.

Abril: Dia 29. Itinerari botànic i visita per la verge de Gràcia i Santa Quitèria pel marge dret del riu Millars seguint l'antiga sèquia.

Maig: Dia 27. Ruta per la mineria d'Espadà a Chóvar, es va fer una eixida pel terme de Chóvar visitant les mines de cinabri, ara en desús.

El Faig Pare. La Tinença

Octubre: Pont del Pilar. Muntanyes de Prades i parc Natural de Poblet. A més de les rutes que teníem programades per a conèixer aquest espai natural, es van fer visites culturals per Montblanc, Monastir de Vallbona de les Monges i als cellers de l'Espluga i el de Milmanda.

Novembre: Dia 11. La Tinença a la tardor. Es va fer la ruta del Retaule, visitant el Faig pare i el Pi gros. Aquest itinerari molt interessant botànicament perquè en el Retaule es troba la fageda més meridional d'Europa.

Desembre: Dia 2. Ruta per les neveres d'Espadà i el poblat morisc del Xinquè. Interessant ruta que discorre per paratges d'Espadà amb roures i castanyers. A més, es va visitar les neveres d'Espadà, les quals daten del segle XVI i van estar en ús fins la segona meitat del s. XIX.

Al voltant de 250 persones han participat en les activitats realitzades durant aquest any.

Publicacions: Revista núm.10 "Camp de l'Espadar". S'han imprès 550 exemplars i s'han repartit entre els socis i simpatitzants, biblioteques, instituts, centres excursionistes, associacions ecologistes, fundacions, ajuntaments, cases de cultura, agències de lectura, etc.

Canvi climàtic a casa nostra

Autora: Mª Josep Picó
edita: Bromera, Alzira 2007
preu 16 euros, pàgines 165

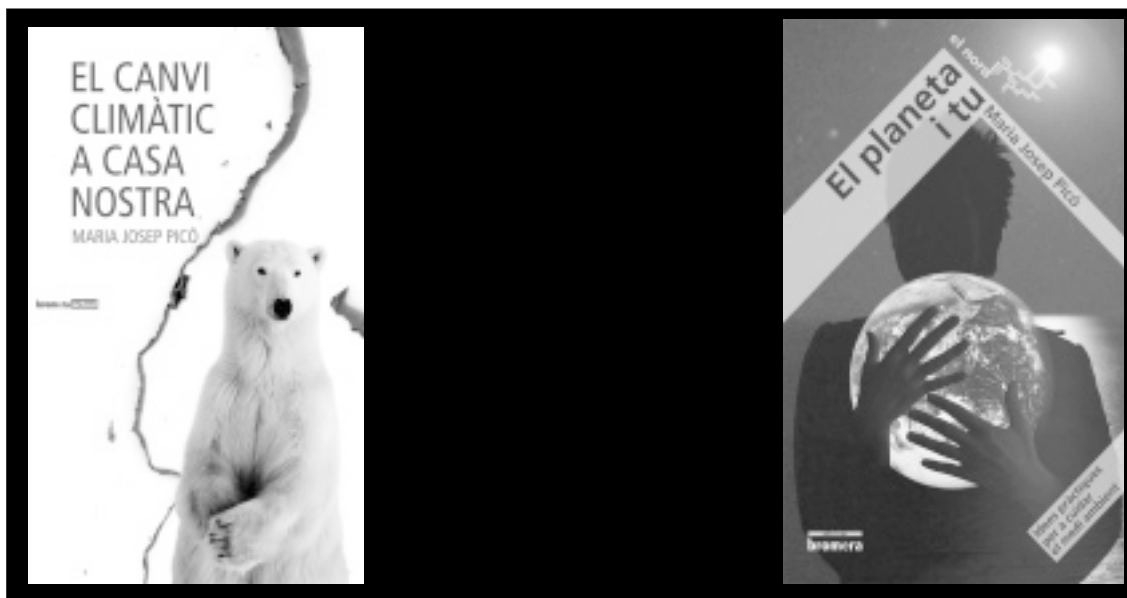
En la dècada dels anys noranta molts grups ecologistes advertien i denunciaven el calfament del nostre planeta, l'abús dels recursos, la massiva combustió dels gasos fòssils i altres. Però tot açó no s'ha pres en consideració per la nostra societat fins que en els anys 2006 i 2007 tres informes de científics avalats per institucions de gran prestigi i al mateix temps independents van reconèixer públicament el que feia temps que s'intuïa: que el clima del nostre planeta està canviant. Actualment ja ningú dubta del canvi climàtic i que l'activitat humana n'és en bona part la responsable.

Encara que es parla molt de canvi climàtic de forma global i sembla una cosa que no està al nostre abast i per tant difícilment abordable, el cert és que nosaltres a xicoteta escala també contribuïm amb les nostres actituds diàries a produir xicotets canvis.

El que pretén el llibre "*El canvi climàtic a casa nostra*" és justament açò: contextualitzar el canvi climàtic a la Mediterrània. Hi ha dades molt significatives com que s'està alterant el període de floració d'algunes espècies, sent un factor que influeix en la polinització i consegüentment en altres espècies animals.

Amb un llenguatge molt intel·ligible i ple de dades il·lustratives, l'autora relaciona el canvi climàtic amb l'actual model de territori, l'urbanisme, la mobilitat, les emissions de CO₂,

l'increment de temperatura, la pèrdua de biodiversitat i l'augment de la demanda hídrica, entre altres factors.

El planeta i tu. idees pràctiques per a cuidar el medi ambient

Autora: Mª Josep Picó
edita: Bromera, Alzira 2008
preu 9,50 euros, pàgines 112

Saps quanta energia i quanta aigua s'ha consumit per a produir els teus texans o els quilòmetres que han recorregut els kiwis que menges abans d'arribar al supermercat? El futur del planeta està a les teues mans i en aquest llibre trobaràs una guia completa d'idees per a protegir el medi ambient a casa, a

classe o a l'hora de comprar. Triar un estil de vida més respectuós amb l'entorn no implica cap sacrifici; ben al contrari, és una aventura apassionant. Descobreix-ne els avantatges i implica els amics, la família i el professorat en la via de la sostenibilitat!

Mitjançant consells senzills i directes, aquesta guia pràctica ens mostra accions bàsiques, a l'abast de tots, per a lluitar contra el canvi climàtic. El futur del planeta és a les nostres mans i en aquest llibre trobarem una guia completa de idees per a protegir el medi ambient a casa, a classe o a l'hora de comprar. Triar un estil de vida més respectuós amb l'entorn no implica cap sacrifici, ben al contrari, és una aventura apassionant.

**FUNDACIÓ
SERRA ESPADÀ**

